

El moviment de les dones a Catalunya des de finals del segle XIX fins a mitjans del segle XX:

*Dues fractures del moviment feminista
1931- 1936*

Universitat
de Girona

Pau Foraster i Sidrach
Grau en Història
Universitat de Girona – Facultat de
Lletres
28/05/2015

Autoria de les imatges:

- Imatge 1 (dones a la fàbrica): <http://pablopommares.blogspot.com.es/2014/03/dia-internacional-de-la-mujer.html>
- Imatge 2 (Secció Femenina): <http://blocs.xtec.cat/mariaclara/la-seccion-femenina/43-ideologia/>
- Imatge 3 (dones assistents a una conferència):
<http://www.catalunyapress.cat/es/img2/2015/01/publico-55930.JPG>

ÍNDEX

	Pàgs.
0- Introducció	1 – 2
1- Context polític-social espanyol (1868 – 1940).....	3 – 4
2- La dona i la seva historiografia.....	5 – 7
3- Dona – Política.....	8 – 10
4- Sufragisme: feminisme intel·lectual.....	11 – 17
a. Prèvia.....	11 – 12
b. Demanda del vot femení/Nous plantejaments pedagògics	12 – 17
5- Clara Campoamor	18 – 20
6- Dones i treball.....	21 – 22
7- Feminisme reformista social catòlic.....	23 – 27
8- Dolors Monserdà i les dones del reformisme catòlic.....	28 – 30
9- Feminisme d'esquerres: marxisme i anarquisme.....	31 – 33
10- Teresa Claramunt, Federica Montseny.....	34 – 37
11- <i>Mujeres Libres</i> : el moviment de la dona popular	38 – 40
12- La dona a la Falange i al Franquisme. Retorn a l'esfera privada.....	41 – 44
13- Pilar Primo de Rivera, el feminisme feixista i nacional-catòlic.....	45 – 46
14- Conclusions.....	47 – 50
15- Bibliografia.....	51 – 52
16- Webgrafia.....	53

Agraïments:

- Aquests són especialment per a dues persones que m'han acompanyat en aquest camí d'elaboració del Treball de Final de Grau:

En primer lloc a la M. Elisa Varela, qui ha estat la meva tutora i guia en la redacció d'aquest Treball de Final de Grau, li vull agrair el seu suport i ajuda que n'he disposat sempre que ho he necessitat, com també tota la informació que m'ha aportat, doncs gràcies a això avui puc dir que conec una mica més el món de la dona.

En segon lloc també vull agrair especialment l'inestimable ajuda i suport que he tingut des de casa, en concret de la meva mare, Ariadna Sidrach. Moltes gràcies per la teva presència i consells en cada pas d'aquest treball i el no permetre'm abandonar en cap moment aquests estudis. Si he arribat a esdevenir historiador no és només per mèrits propis sinó per tenir-te al costat cada cop que ho he necessitat. De fill a mare, i d'historiador a historiadora.

Finalment vull fer un agraïment general a totes les dones, per no haver-se donat mai per vençudes i haver pogut arribar a conquerir dia rere dia una igualtat cada cop més real entre dones i homes, homes i dones. La societat encara no és perfecta, però arribarà un dia en el que aquesta ho esdevindrà.

0- Introducció

*Al llarg de la història la figura de la dona ha estat oblidada per la història que escrivien bàsicament fins els anys 70 els homes, i a més fins finals dels anys 60 ha estat sota un sistema social, econòmic, cultural i polític patriarcal. Va ser a partir d'aquest primer plantejament a través del qual vaig voler aprofundir en la qüestió de desigualtat de sexe centrant-me en l'aparició dels moviments anomenats *feministes*, l'evolució i les seves consecucions a la Catalunya de finals del segle XIX fins la primera meitat del XX.*

Tot i que en un primer moment només em vaig centrar en les manifestacions que es van dur a terme en el si de la II^a República, molt aviat em vaig donar compte que aquest espai d'estudi era massa petit pel volum real d'informació que generava la situació de la dona i els moviments reivindicatius i revolucionaris, però sense sang, que van dur a terme per obtenir millores en la seva condició social i política. I si bé en un principi només m'havia plantejat enfocar aquests moviments en l'àmbit obrerista i d'esquerres, també em vaig adonar a través de les diverses lectures, que els moviments *feministes* també varen tenir el seu paper en les ideologies més conservadores i burgeses. És per aquesta raó que no només he considerat aquella evolució més progressista del *feminisme*, duta a terme per aquelles dones que propugnaven unes millores en tots els àmbits i centrant-se en el social, sinó també aquell retrocés que aparegué en dos moments clau, amb la dictadura de Primo de Rivera i amb la instauració del franquisme, dos moviments ultraconservadors que a través de la utilització del mateix moviment feminista l'aprofiten per a instrumentalitzar-lo i usar-lo, paradoxalment, per consolidar un ideologia plenament patriarcal.

Si bé he esmentat abans que aquesta investigació l'establia a la Catalunya de finals del segle XIX fins la primera meitat del XX, degut a les seves característiques com a un dels territoris més industrialitzats a l'Estat Espanyol en aquell moment, i per tant, zona de fàcil aparició de moviments reivindicatius, ha resultat impossible només centrar-la exclusivament en aquest territori ja que les relacions i influències entre els diversos moviments *feministes* m'han obligat a estendre'm més enllà de Catalunya i tenir en compte també la resta de l'Estat Espanyol, d'Europa i els EEUU, si bé ha estat com a comentaris puntuals i contextualitzadors sobre les màximes personalitats en el camp femení i per constatar les diferents manifestacions.

La meua investigació, que considero un punt de partida en el que podria veure més endavant com a un possible objecte d'estudi més ampli, ha estat en gran mesura

fonamentada en les recerques de Mary Nash, una de les grans especialistes en aquest terreny a Espanya. Però si bé l'obra de Nash ha estat, podríem dir, la base de la meua investigació, també l'ús de biografies de les grans protagonistes d'aquests moviments *feministes*, les obres d'altres estudiosos del tema, revistes de temàtica feminista com ara *Arenal*, *Duoda*, *Investigaciones Feministas*, *Feminismo/s*, la revista basca *Asparkia*, la italiana *Via Dogana*¹, l'alemanya *Feministische Studien*, entre d'altres. També monogràfics, revistes d'història general amb dossiers específics dedicats als estudis de la dona com ara *L'Avenç* o *Història Social*, o tot aquell material trobat a la xarxa social, m'han permès elaborar el que tot seguit presento com a el meu Treball de Final de Grau i donar-me compte que aquest camp d'estudi actualment està obrint nous camins. L'estudi de gènere, primer, i de la diferència sexual, amplifiquen molt el camí per un estudi social dels fets històrics i considero que s'ha obert un camí per investigar en les relacions socials i per entendre que allò social és una suma de respostes femenines i masculines amb les seves interrelacions, sense les quals no es podrien entendre resultats històrics.

¹ Revistes de temàtica feminista:

- *Arenal: Revista de historia de mujeres*, Granada, edit. Universidad de Granada: Instituto de Estudios de la Mujer, (1994 - 2011)
- *Duoda: estudios de la diferencia sexual*, Barcelona, edit. Universitat de Barcelona: Centre de Recerca de Dones, (1990-)
- *Investigaciones feministas: papeles de estudios de mujeres, feministas y de género*, Madrid, edit. Universidad Complutense, (2009-2014)
- *Feminismo/s: revista del Centro de Estudios sobre la mujer de la Universidad de Alicante*, Alacant, edit. Universidad de Alicante: Centro de Estudios sobre la Mujer, (2003-2013)
- *Asparkia. Investigación feminista*, Castelló, edit. Universitat Jaume I: Instituto Universitario de Estudios Feministas y de Género, (1992-2014)
- *Via Dogana: rivista di pratica politica*, Mantova, edit. Circolo cooperativo delle donne Sibilla Aleramo, (1991-)
- *Feministische Studien*, Hannover, edit. Lucius & Lucius, (1982-2014)

1- Context polític-social espanyol (1868 – 1940)

El marc econòmic espanyol de finals de segle XIX i primeres dècades del segle XX es caracteritzava per un predomini d'un sector primari (fonamentalment agrari) poc desenvolupat tecnològicament i recolzat sobre unes estructures productives endarrerides, poc especialitzades i en un mal repartiment de la terra. La industrialització solament s'havia consolidat a Catalunya, País Basc i Madrid, principalment els sectors del tèxtil i el sidero-metal·lúrgic, però també d'altres com l'editorial, el vidrier o el surer.

Durant aquest període, políticament s'estaven establint unes estructures liberals que havien començat a germinar a la dècada dels anys trenta del segle XIX, a inicis del període isabelí; de totes maneres eren unes estructures molt fràgils, atès que el sistema parlamentari era poc representatiu, elitista, de marcat caràcter conservador, exclouïa gran part dels camps ideològics i resultava ser inoperant. No s'havien consolidat unes estructures d'estat modernes i per altra part coexistien unes estructures socials de caràcter tradicional, patriarcals, amb un important pes de l'església catòlica en tots els àmbits socials, culturals o ideològics (valors-costums). Pràcticament no s'havia desenvolupat una classe mitjana que potenciés una evolució cap a doctrines sociopolítiques liberals que incidissin en projectes ideològics de defensa de la iniciativa política individual, tot el contrari, la carència d'aquesta classe mitjana liberal va facilitar l'existència d'una bipolarització social i unes manifestes tensions socials.

El 1868 s'havia produït l'esgotament del període isabelí expressat a partir de la revolució de la *Gloriosa* i la conseqüent proclamació de la I^a República. Amb el fracàs d'aquesta, Cánovas del Castillo, polític conservador, va idear un nou projecte polític de clar segell conservador, la Restauració (1874 – 1923) amb el retorn de la monarquia borbònica en la persona d'Alfons XII. La Restauració va significar un període reaccionari que es va caracteritzar per rebre el suport de les elits conservadores, des dels latifundistes, l'exèrcit, l'església a l'empresariat industrial i alguns banquers. Va manifestar un exemple de paròdia de règim parlamentari que es va sostenir en la corrupció, en l'exclusió de l'oposició, en el bipartidisme i en el marc legal de la Constitució conservadora de 1876 que perdurà fins el 1931. El 1923 es va proclamar la Dictadura militar de Primo de Rivera i el fracàs d'aquesta etapa política va possibilitar la unió de les forces contràries al règim de la Restauració i a la monarquia borbònica (Pacte de Sant Sebastià). Es va obrir el camí cap a un nou període, el de la II^a República Espanyola inaugurada el 1931 en la que durant la seva primera etapa (1931-1933) es van dur a terme grans canvis legislatius, de marcat caràcter progressista, a

l'empereu legal de la Constitució de 1931. Tanmateix l'etapa tingué un final violent amb el cop d'estat fallit dirigit en gran part pel general Francisco Franco (1936) que desembocà en una guerra civil (1936-1939) en la que l'exèrcit franquista obtingué la victòria i va donar origen a un règim militarista i feixista: de caràcter personalista, dictatorial i ultraconservador, sota la protecció i legitimació de l'església catòlica més integrista i retrògrada, les elits econòmiques conservadores i una part de la població.²

² La informació contextual s'ha extret de manuals generalistes:

- TERMES, Josep; *De la Revolució de setembre a la fi de la Guerra Civil, 1868 – 1939*, a VILAR, Pierre; *Història de Catalunya* dirigida, Barcelona, edicions 62, 1987, Vol. VI
- CARR, Raymond; *España 1808-1975*, Barcelona, edit. Ariel, 1984

2- La dona i la historiografia

A finals dels 60, inicis i mitjans dels anys setanta del segle XX es començà a usar la categoria conceptual “gènere” per introduir un nou debat en la història de la dona. A partir d’aquesta categoria es pretenia aprofundir en una anàlisi d’experiències culturals, socials, històriques intersubjectives, en les que la dona havia aportat les seves pròpies respostes i identitats en funció de contextos històrics.

“Gènere”³ permetia desenvolupar un nou camí d’interpretació i d’estudi⁴, en el que la historiografia podia demostrar que els estudis de la dona s’havien de convertir en una eina d’investigació dinàmica dels diferents camps socioculturals, en els que la dona havia creat la seva especificitat, ja que moltes vegades havia *desenvolupat la seva activitat econòmica i el seu paper social en condicions i àmbits diferents dels que transcorre la vida dels barons*⁵. En definitiva, l’objectiu era entendre i estudiar la cultura, i en general, les experiències femenines, no com uns rols que s’inscrivien exclusivament al voltant d’un discurs generat a partir d’un pensament patriarcal que invisibilitzava la dona en la història, sinó que es volia visibilitzar una multiplicitat d’experiències, interaccions masculines i femenines. El fet de viure determinades experiències va permetre que la dona estructurés un procés de reafirmació complex i uns comportaments de resistència, que una història de gènere podia ajudar a descobrir. La història no es divideix entre homes i dones, sinó és una suma relacional dins un temps històric.

No ha existit una història de gènere homogènia, atès que sempre, en les relacions humanes, s’han conformat especificitats vinculades a contextos sociopolítics i econòmics concrets. Per altra part aquesta anàlisi de gènere també ha possibilitat descobrir unes formes de poder femenines més *informals* (associar-se formant agrupacions com Mujeres Libres o reunir-se en agrupacions veïnals, o creant espais educatius) diferents de les masculines, i també unes actuacions econòmiques alternatives; tanmateix sempre s’han mantingut uns fonaments de desigualtat entre sexes als que l’experiència femenina ha hagut de fer front. La dona ha constituït el seu discurs a partir de la seva experiència històrica i la seva relació amb l’altre sexe.

³ SCOTT, Joan W.; *El Género: una categoría útil para el análisis histórico*, a <http://www.inau.gub.uy/biblioteca/sexualidad/UNIDAD%20II/scott.pdf> (visitat el 23-04-2015). es pot trobar publicat a AMELANG, J. i NASH, M.; *Historia y Género: las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*, Edicions Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d’Estudis i Investigació, 1990

⁴ BOCK, Gisela; “La historia de las mujeres y la historia de género: aspectos de un debate internacional”, a *Història Social*, nº 9, hivern (1991), p. 59

⁵ MORANT, Isabel; “La mujer en la historia”, a *Debats*, nº 7, (1984), p.58

En conseqüència el gènere infereix en totes les relacions socials i de poder: la història de les religions, història de la cultura , formal o informal, història del llenguatge,... en qualsevol experiència intersubjectiva. I s'ha de tenir present que molta historiografia ha ignorat o menysvalorat el discurs de gènere i en conseqüència el col·lectiu social femení com a subjecte històric. Sovint s'havia partit de la dona com un "altre" a qui se li havia assignat un discurs de domesticitat i d'aquesta manera persistia un imaginari negatiu que l'allunyava de la historiografia política, però també molt sovint de la social i cultural de tota aquella que ha estudiat àmbits de poder. S'ha hagut d'entendre que la dona ha elaborat sistemes de representació alternatius que han qüestionat el discurs de gènere dominant, i les representacions culturals/simbòliques hegemòniques fonamentades en valors creats des del poder masculí. Ha cercat més llibertat i ha rebutjat un discurs de feminitat que s'havia centrat en la reproducció, maternitat obligada i tenir cura dels altres. En definitiva la historiografia elaborada a partir de les investigacions sobre el món privat/domèstic, que va tenir el seu origen després de la segona onada de l'*Escola dels Annales* (dels anys 70-80) a França, ha hagut de posar atenció en el paper de la dona en el marc privat i públic, perquè l'estudi no seria complet si en la història social s'ignorava el paper d'un dels seus protagonistes, la dona, en tots els seus àmbits:privats i/o públics, i també en totes les seves manifestacions: formals i/o informals⁶. És a dir, tal com ha afirmat Joana W. Scott:

- *La inclusió de la dona a la història implica una redefinició i una ampliació de les nocions tradicionals de significat històric, de manera que abarqui l'experiència personal i subjectiva ho mateix que les activitats públiques i polítiques.*⁷

Cal que entenguem que les relacions entre homes i dones són construccions socials, però també cal entendre perquè les relacions socials entre sexes són les que són, com han estat construïdes, com funcionen o com canvien.⁸ No n'hi havia prou amb l'elaboració d'estudis descriptius sobre l'actuació de la dona en l'entramat social, ja que es centraven únicament en una esfera, la femenina, sense entendre que aquest món estava en relació amb el masculí i a l'inversa; no hi podien haver esferes separades i en conseqüència anàlisis separades. Una interpretació analítica de gènere pretenia ser més globalitzadora i partia

⁶ BORDERIAS, Cristina, CARRASCO, Cristina, TORNS, Teresa; *El trabajo de cuidados: antecedentes históricos y debates actuales*, Madrid, Edit. Los Libros de la Catarata, 2011, p. 44, present a la xarxa: [https://www.fuhem.es/media/cdv/file/biblioteca/Economia crítica/El trabajo de cuidados C. Carrasco y C. Borderias T. Torns.pdf](https://www.fuhem.es/media/cdv/file/biblioteca/Economia%20critica/El%20trabajo%20de%20cuidados%20C.%20Carrasco%20y%20Torns.pdf) (visitat el 06/04/2015)

⁷ SCOTT, Joan W.; *El Género: una categoría útil para el análisis histórico*, p. 3, a <http://www.inau.gub.uy/biblioteca/sexualidad/UNIDAD%20II/scott.pdf> (visitat el 23-04-2015). es pot

trobar publicat a AMELANG, J. i NASH, M.; *Historia y Género: las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*, Edicions Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1990

⁸ Íbid. p. 7

d'una creació social de la identitat subjectiva home/dona. Per altra banda es convertia en una temptativa per part de les "feministes" contemporànies de reivindicar un territori definidor específic, d'insistir en la insuficiència dels cossos teòrics existents per explicar la persistent desigualtat entre dones i homes.⁹

En l'estudi històric sempre ha estat necessari identificar els problemes i des d'ells iniciar una investigació, no la singularitat. Des d'aquest principi l'activitat femenina ha estat el resultat d'un procés social complex d'interaccions intersubjectives que l'historiador/a ha de voler entendre. S'han pogut produir accions de negació, de resistència, de reinterpretació i de simbolisme, s'han definit unes respostes davant unes estructures de poder canviants.

Cada sexe ha percebut de diferent manera aquestes estructures de poder. Per Joan W. Scott en la construcció de les relacions de gènere hi ha tingut lloc quatre elements interrelacionats: símbols culturalment disponibles, conceptes normatius, nocions polítiques, institucions i organitzacions socials i finalment la identitat subjectiva.¹⁰ El gènere s'ha definit sobretot a partir d'una diferenciació mínima d'unes relacions significants de poder, i des d'elles s'han consolidat situacions d'igualtat i desigualtat.

⁹ Íbid. p. 21

¹⁰ Íbid. p. 23

3- Dona – Política - IIª República (1931 – 1936)

Després de la Revolució Francesa es va elaborar un discurs polític, hereu de la Il·lustració, de marcat contingut igualitari, el qual s'encaminava a garantir els drets polítics a tots els ciutadans, tanmateix la praxis política no va garantir-ho, particularment quan entrava en joc la diferenciació de sexes ja que per exemple els partits polítics no admetien a les dones dins les seves files. S'elaborava des del poder un marc teòric que afavoria que la dona quedés exclosa de l'espai públic de la política, i així succeí fins a les primeres dècades del segle XX, també a Espanya, on per altra part el discurs ideològic-cultural dominant, molt conservador, afavoria aquesta realitat diferencial de sexes.

Durant el període de la IIª República la recepció del discurs il·lustrat, a saber: individu, igualtat, ciutadania, drets humans o sufragi, per part de dones republicanes i obreres, a més de la pròpia vivència d'exclusió social i de desigualtat va empènyer a moltes d'aquestes dones a encaminar-se a reclamar la seva identitat de subjecte polític¹¹ en igualtat de drets amb el subjecte masculí, però paradoxalment també les va conduir a reclamar la seva diferenciació dins de la *cosa política*, perquè van voler visibilitzar les seves pròpies maneres d'actuar i les seves pròpies reivindicacions; una d'elles l'accés a l'espai públic de la política. Aquesta reivindicació va ser entesa de manera molt heterogènia, ja que si per una part les sufragistes van centrar el seu àmbit d'actuació exclusivament en la qüestió política (s'hi van unir les dones republicanes laiques, moltes pertanyents a la primera generació d'universitàries ja que l'accés femení a la Universitat tot just havia estat legalitzat el 1910); per altra part des del feminisme catòlic es va reclamar l'accés femení a càrrecs públics però des d'un discurs teòric restringit perquè es prioritzaven els interessos morals i materials de la dona. Era evident que el discurs diferencial estava molt interioritzat, fins i tot per les mateixes dones, fos quina fos la seva condició ideològica o de classe. La dona obrera generalment no es va sentir atreta pel discurs polític, se'n va mantenir al marge en considerar-lo un plantejament burgès. El marc vivencial immediat de la dona obrera l'abocava a una lluita molt més social que econòmica i l'allunyava d'un àmbit ideològic burgès, o així ho entenia.

Malgrat la diversitat de postures del col·lectiu femení respecte de la seva incorporació a la vida política, es va evidenciar a partir de l'acabament de la Primera Guerra Mundial una intensificació en la defensa de drets polítics, sobretot centrats en l'obtenció del dret al vot

¹¹ AGUADO, Ana; "Identidades de género y culturas políticas en la Segunda República", Alicante, edit. Universidad de Alicante, *Pasado y Memoria*, nº 7, (2008), p. 2

femení ja des de l'ANME (Asociación Nacional de Mujeres Españolas)¹², com des de tota la línia reivindicativa, republicana i laica, que va unir-se a la via sufragista amb figures com López de Ayala, Clara Campoamor o el grup de *blasquistes* valencianes. El resultat d'aquest procés fou l'aprovació del sufragi a les Corts Constituents de la II^a República (1931). Fou la culminació d'un intens debat polític, fonamentalment parlamentari, que també va permetre visualitzar la contradicció entre les posicions d'algunes diputades que defensaven el discurs igualitari: Victoria Kent, Margarita Nelken i Clara Campoamor.

La consciència de reafirmació femenina va ser també el resultat d'una lluita de la dona per possibilitar la seva incorporació a la *cosa política*, com a ciutadana de plens drets, tanmateix va caldre que fos conscient de l'experiència social de la desigualtat, tant en l'esfera pública com en la privada, i que es traslladés a l'àmbit ideològic, des de la consciència de la dona en la seva capacitat de ser un subjecte polític. El context històric transicional de la II^a República va permetre que es qüestionessin unes relacions de gènere a tots nivells i que s'aprovesin unes lleis com: la llei del divorci, de la coeducació, del dret de vot femení, del matrimoni civil o la progressiva legislació laboral igualitària. Tot plegat va ser causa i conseqüència d'un procés històric on la dona anava prenent protagonisme i començava a organitzar-se políticament definint la seva posició en la societat i en la política, així naixien les seccions femenines dins dels partits. El poder polític masculí també anava percebent que la dona s'obria camí i reinterpretava els mecanismes de poder. No obstant la majoria de les seccions femenines quedaven subordinades a les directrius masculines i molts partits van usar-les per defensar valors patriarcals, i posteriorment durant la dictadura franquista (1939 – 1975) van ser instrumentalitzades a favor d'un ideari ultraconservador, nacionalista i catòlic.

Durant la II^a República havien nascut gran part de les primeres organitzacions polítiques femenines, no obstant van desenvolupar la seva acció majoritàriament durant la Guerra Civil (1936-1939): per una banda l'*Asociación de Mujeres Antifascistas* (AMA) creada el 1933, liderada per Dolores Ibárruri, i per altre costat *Mujeres Libres*, fundada el 1936, liderada per Lucía Sánchez Saornil, Amparo Poch i Mercedes Comaposada, i el *Secretariado Femenino* del POUM al capdavant del qual hi havia M^aTeresa Andrade i Pilar Santiago. També la Sección Femenina de la FET i de las JONS liderada per Pilar Primo de Rivera i fundada el 1934.

¹² Associació sufragista que va estar activa des de 1918 fins el 1935. Va néixer a Madrid de la mà de Consuelo Gonzalez Ramos i Maria Espinosa de los Monteros. El seu òrgan de difusió va ser la revista *Mundo Femenino* (1921- 1936). A partir de 1934 van voler constituir-se com a partit polític. Va ser un fracàs.

Les actituds al sí dels partits vers a les dones, tot i que algunes havien pogut militar-hi i fins i tot accedir a actes de diputades (Victoria Kent, Carmen de Burgos, Clara Campoamor, Catalina Salmerón, Benita Asas Manterota o Belén Sárraga) continuaven essent antifemenines, androcèntriques i misògines. Era un discurs molt consolidat al conjunt d'una societat molt tradicional. Clara Campoamor ho va viure intensament fins el punt que tingué la necessitat de justificar la seva defensa del vot femení en el llibre *El voto femenino y yo. Mi pecado mortal* (1935)¹³.

En definitiva, la II^a República va significar un punt d'inflexió ja que es van donar unes correlacions de forces que van possibilitar el trencament d'unes barreres ideològiques que havien impedit l'expressió de la veu femenina en la política. La dona va prendre consciència de la seva capacitat d'autonomia i la podia manifestar a nivell polític. La dona existia com a subjecte ciutadà i com a tal, des de la seva sobirania tenia dret a expressar la seva opinió i a ser escoltada. Des de la via política es podia difondre el feminisme, tanmateix va ser durant la Guerra Civil quan la dona va aconseguir una més important visibilitat i reconeixement fins a aconseguir l'entrada a la responsabilitat política com Federica Montseny (FAI) que va ser la primera ministra dona: ministra de Sanitat i Assistència Social durant el segon govern presidit per Largo Caballero (Guerra Civil). També és cert que es va fer càrrec d'un ministeri que des d'un discurs de gènere era considerat exclusivament femení, igual que l'escriptora Maria Zambrano (1904 – 1991) que va ocupar llocs d'autoritat durant el govern de la II^a República (directora general de la Infància Evacuada o de Propaganda. Simbòlicament l'entrada en política de les dones significarà un important pas en la història de la dona espanyola. Però el marc polític només ha estat un dels espais de la lluita per la visibilització de la dona com a subjecte actiu. La dona havia de fer-se visible a molts altres camps de la societat.

¹³ CAMPOAMOR, Clara; *El voto femenino y yo. Mi pecado mortal*, Madrid, Horas y Horas, 2006

4- Sufragisme: feminisme intel·lectual

a. Prèvia

En un estudi sobre els diferents moviments socials de les dones que s'han desenvolupat a Catalunya des de finals del segle XIX fins les primeres dècades del segle XX, cal precisar en primer lloc que ha estat necessari defugir d'una línia de treball que parteixi exclusivament del marc referencial anglosaxó (EUAU i GB) on ja a mitjans del segle XIX s'hi havia consolidat un important moviment feminista polític-liberal, d'arrel sufragista, que cercava centrar-se a reclamar el dret al vot femení i facilitar la participació en la vida parlamentaria. No era un moviment "revolucionari", és a dir que conduís a la llibertat de les dones, atès que no qüestionava el model socioeconòmic vigent, patriarcal.

El moviment sufragista anglès fou la resposta que donaren un col·lectiu de dones de classe mitjana, algunes artistes i intel·lectuals de religió protestant, en una societat que havia desenvolupat un model productiu industrial que va significar uns importants canvis econòmics, socials i ideològics. Una societat que havia consolidat un projecte polític liberal burgès en el que l'individu exigia desenvolupar totes les seves capacitats polítiques, de sobirania i d'igualtat. Dins aquest marc doctrinal liberal burgès no es podia justificar l'opressió que vivia el gènere femení a nivell polític, ja que no se'l permetia que expressés la seva voluntat política i exercís la seva sobirania ni per escollir ni per ser escollida, en conseqüència les sufragistes varen centrar la seva lluita a reclamar una igualtat de drets polítics, en canvi no van lluitar per l'emancipació social de la dona, ni per la transformació d'unes estructures culturals i ideològiques que les obligaven a mantenir-se en una posició subalterna respecte l'home. És a dir no es qüestionava l'esquema patriarcal que consolidava un seguit d'actuacions i valors socio-culturals que legitimaven unes desigualtats de sexe visibles tant en el món laboral, polític, econòmic, cultural, simbòlic,... Tot el contrari només reclamaven unes reformes legislatives sense canviar les estructures ideològiques i de comportaments establertes. El moviment sufragista, tot i la seva innegable importància, solament es va centrar en demanar que la dona fos considerada subjecte polític sense que hagués de renunciar a les considerades obligacions femenines segons el model victorià: la llar i la família, en definitiva el discurs de gènere no variava i es continuava mantenint el model d'una feminitat invisibilitzada, fonamentat en la domesticitat.

A Catalunya no hi hagué un important moviment sufragista, tampoc a Espanya, perquè no s'havia consolidat un discurs polític liberal, que es fonamentés en els principis de sobirania i de igualtat, però sí que hi hagueren algunes dones a títol individual que van portar a terme, a inicis del segle XX, unes campanyes de demanda vers el seu accés a les responsabilitats polítiques, sobretot durant el primer període de la II^a República (1931 – 1933), no obstant aquestes demandes no van rebre mai el suport unànim del teixit social femení i sobretot de les dones obreres, perquè la seva experiència quotidiana com a treballadores i com a dones no les portava a reclamar el dret de la ciutadania i, en canvi sí les empenyia a reclamar qüestions directament relacionades amb les seves problemàtiques laborals i socials. No entenien que la qüestió política del vot pogués millorar les seves expectatives econòmiques quotidianes. Per altra part des de la organitzacions obreres, en uns moments històrics de gran tensió social, no hi hagué cap interès per preocupar-se per la discriminació de la dona a l'àmbit legal, polític, econòmic o educatiu. Les organitzacions obreres, projectades i controlades per homes, solament van mostrar-se compromeses en lluites laborals centrades en el treball assalariat, on la dona era minoritària, tot i que en determinats sectors va acabar essent-ne protagonista (ex. el tèxtil). Això no vol dir que l'acció combativa de la dona fos inexistent, però sí el suport masculí.

b. Demanda del vot femení i nous plantejaments pedagògics

La dona espanyola de finals del segle XIX va començar a demandar l'acceptació social i política de la seva participació a l'àmbit públic i ho va fer a partir de reivindicar drets laborals o polítics, i atès que les realitats socioeconòmiques viscudes per les dones eren molt diverses les seves demandes també ho van ser, i en conseqüència, les preocupacions de la dona intel·lectual burgesa no eren necessàriament coincidents amb les de la dona camperola o obrera:

- [...] *las estrecheces económicas del hogar obligan a sus padres, demasiado egoístas muchas veces, por necesidad imperiosa otras, a sacarlas de una mala escuela donde apenas haya tenido tiempo de aprender a leer cosa que acaso*

*olvidará más tarde, para colocarlas en estos presidios que tienen por nombre fábricas y talleres [...].*¹⁴

Però tot i així el que sí es va evidenciar va ser un interès per expressar una problemàtica de gènere en un context dominat pel conservadorisme d'una cultura patriarcal, confessional i d'intens control ideològic de l'església. La dona volia fer escoltar la seva veu, tanmateix els camins dels moviments del feminisme espanyol, i català en particular, no van ser fàcils i es van començar a gestar des de la configuració del sufragisme.

A Espanya el sufragisme fou encapçalat fonamentalment per un conjunt de dones intel·lectuals de classe mitjana que tenien com objectiu demanar el dret al vot, i a uns canvis educatius.

A partir de 1868 en el camp pedagògic van intensificar-se les veus que reclamaven renovar els programes educatius dirigits a les dones. A finals del segle XIX *l'escola krausista*¹⁵ i la *Institució Libre de Enseñanza*¹⁶ en van ser dos abanderades, però també corrents nascuts al voltant de l'espai ideològic marxista i bakuninista. Aquests darrers sectors ideològics partien d'objectius diferents. Mentre que els primers van constituir un corrent d'opinió favorable a modificar el programa pedagògic a fi de modernitzar el rol femení tradicional, sense proposar-se canviar els esquemes culturals i socials vigents; els segons tenien un gran interès a defensar una formació integral, científica, en pla d'igualtat entre home i dona amb la voluntat d'aconseguir l'emancipació femenina i alliberar la dona d'un conjunt d'obligacions.

- [...] *únicamente los deberes pesan sobre sus espaldas como losas de plomo. Deberes de sumisión, deberes de obediencia, deberes de resignación, deberes de trabajo, deberes de hija, deberes de esposa, deberes de madre, siempre deberes y mas deberes... [...]*¹⁷

¹⁴ PRAT, José; "A las mujeres", Conferència llegida al *Centro Obrero* de Barcelona els dies 18 i 24 de 1903, Barcelona, Biblioteca de Juventud Cibernauta, 1904 citat a NASH, Mary; *Mujer, Familia y Trabajo en España (1875-1936)*, Barcelona, Anthropos = Història, Ideas y Texto, 1983, p. 85

¹⁵ Institució educativa fundada el 1876 per un grup de catedràtics (F. Giner de los Ríos, G. de Azcárate o N. Salmeron) separats de la Universitat per defensar la llibertat de càtedra i no acceptar les línies oficials en la matèria religiosa, política o moral. En el projecte també hi va participar Joaquín Costa. Van cercar un model educatiu alternatiu a l'oficial: una educació integral, neutra, activa, coeducativa. Estaven molt influïts pel model reformista de Pestalozzi i les aplicacions de Froebel.

¹⁶ Veien en la reforma educativa un mecanisme per iniciar un procés de reforma social que conduiria cap a un procés democratitzador a Espanya. Volien extreure de la societat la ignorància i disminuir el poder dels sectors conservadors (costums, religió,...).

¹⁷ PRAT, Jose; op. cit, p. 85, citat a NASH, Mary; *Mujer, Familia y Trabajo en España (1875-1936)*, Barcelona, Anthropos = Història, Ideas y Texto, 1983

Els plantejaments pedagògics moderats acceptats per una intel·lectualitat espanyola renovadora també van ser recollits des de sectors de la intel·lectualitat femenina catalana d'inicis del segle XX (moviment feminista social-conservador), tanmateix a les acaballes del segle XIX no van tenir massa difusió, ja que l'ensenyament estava controlat majoritàriament per l'església catòlica que continuava defensant uns valors tradicionals i patriarcals que inferioritzaven la dona i no garantien el seu desenvolupament dins l'esfera pública:

- *El hombre es reflexivo, analizador; la mujer, imaginativa. En el primero obra principalmente la razón, la consciencia; en la segunda, el sentimiento, el efecto. El primero es excepcionalmente apto para la vida pública, para la vida de relación, para el comercio social; la segunda es, por esencia, el "ángel del hogar"*¹⁸

En conjunt era un debat que es trobava a les beceroles i que s'aniria consolidant, ara bé, semblava que incidiria en la voluntat de permetre el sufragi femení. El tema no preocupava totes les dones de manera interclassista, sinó que preocupà fonamentalment a un reduït col·lectiu parlamentari i a unes intel·lectuals molt concretes. L'organització del col·lectiu sufragista de finals del segle XIX era molt feble i fins a inicis del segle XX no hi va haver un intent d'articular un moviment compacte, no només sufragista, sinó sociocultural.

A la dècada dels noranta van començar a editar-se publicacions de signe feminista que reivindicaven el vot femení: *La Mujer*, editada a Barcelona, o *La ilustración de la mujer*. La campanya favorable a exigir aquest dret a Espanya havia nascut al voltant d'institucions pedagògiques com la ja citada *Institución Libre de Enseñanza* o dels treballs publicats per Concepción Arenal (1820 – 1893)¹⁹. El 1892 Emilia Pardo Bazán (1851-1921)²⁰ va prendre la iniciativa de publicar els escrits d'Stuart Mill, *La Esclavitud de la Mujer*, i ja als anys 30 del segle XX tres dones que més van perseverar en el debat: Clara Campoamor (1888 – 1972), del Partit Radical, Victòria Kent (1889 – 1987), del Partit Socialista, i Margarita Nelken (1894 – 1930), del PSOE. D'aquestes tres, l'única que defensà el dret universal de totes les dones a votar va ser Clara Campoamor²¹. El debat

¹⁸ ESCARTÍN y LARTIGA, E.; *El triunfo de la anarquía, los problemas del siglo XX*, Madrid, edit. Bruno del Amo, 1922, citat a Íbid., p.65

¹⁹ Escriptora que durant el segle XIX va defensar la capacitat intel·lectual de la dona i el seu dret a una educació que li permetés realitzar una professió en igualtat de condicions amb l'home. es movia a l'entorn del cercle intel·lectual krausista.

²⁰ Novel·lista i intel·lectual que va defensar el dret de la dona a ocupar l'espai públic.

²¹ CAMPOAMOR, Clara; *El voto femenino y yo. Mi pecado mortal*, Madrid, Horas y Horas, 2006

va intensificar-se davant la redacció de la Constitució de 1931 perquè hi havia sectors, i entre ells algunes intel·lectuals femenines com Victòria Kent o Margarita Nelken, que creien que encara no havia arribat l'hora de concedir el vot femení perquè, argumentaven, les dones no estaven encara prou instruïdes per escollir lliurement i podien posar en perill la República; influïdes per un discurs de gènere les consideraven inferiors i manipulables. No confiaven en les seves homònimes perquè les miraven des d'una mirada masculina, amb uns paràmetres de prejudici de classe. No pensaven que les dones de classe popular ho estaven passant malament i amagaven l'oposició a la força del patriarcat. Manifestaven la pròpia contradicció, és a dir, reclamaven la participació activa de la dona en la vida política, però desconfiaven de la seva autonomia de ciutadanes. No van entendre que l'elecció d'un vot no venia donat per ser home o dona, sinó que era el resultat d'un ventall molt ampli d'opcions que al final aboquen al ciutadà, masculí o femení, a fer una elecció. La interpretació del vot femení es feia des d'un discurs reduccionista, classista i masclista. Es continuava entenent que la dona era un ésser no emancipat i en conseqüència entenien que el vot femení era dirigit i controlat (home, església). Naturalment partien d'un error sociològic, donat que el vot, com ja he comentat, és el resultat de múltiples causalitats, no del fet de ser home o dona.

Els debats al Parlament²² s'havien iniciat el 1877, quan en una discussió centrada en la normativa electoral es va presentar una esmena sobre el vot femení proposada per Alejandro Pidal i Mon (1846 – 1913)²³. Va ser la primera vegada que al Parlament espanyol es feia referència al sufragi femení. L'esmena era molt excloent, restringida, atès que només es permetia el vot a aquelles dones que estiguessin en exercici legal de la pàtria potestat, en realitat un grup molt reduït. No va ser fins el 1907 que es va tornar a presentar una nova esmena per ampliar el sufragi a les vídues amb possessió de pàtria potestat, no obstant no podien ser escollides. Més endavant els demòcrates van proposar concedir aquest dret a les dones majors de 23 anys que tenien reconeguts tots els drets civils, i amb 2 anys de residència al seu municipi. El 1919 el parlamentari

²² FOLGUERA i CRESPO, Pilar; *Revolución y Restauración. La emergencia de los primeros ideales emancipadores (1868 – 1931)* a GARRIDO, E., FOLGUERA, P., ORTEGA, M. i SEGURA, G.; *Historia de las mujeres en España*, Madrid, edit. Síntesis = Letras Universitarias, 1977

²³ Polític de la Restauració, membre del Partit Conservador de Cánovas del Castillo. Va ser ministre de Foment el 1884 en un govern presidit per Cánovas. Va ser dues vegades president del Congrés de Diputats.

conservador Manuel Burgos y Mazo (1862 – 1946)²⁴ va plantejar al Parlament un projecte de llei electoral que pretenia igualar la capacitat d'escollir del col·lectiu femení al masculí, tot i que no se les considerava potencialment elegibles. El projecte mai va ser discutit, però ja s'havia impulsat un feble moviment sufragista que es concentrava al voltant de l'ANME (Asociación Nacional de Mujeres Españolas), integrada entre d'altres per Clara Campoamor, Elisa Soriano, María de Maeztu²⁵ i Victoria Kent. El seu primer manifest va ser *A las mujeres españolas*. A València va crear-se la *Liga para el progreso de la Mujer* i la *Sociedad Concepción Arenal*. A Barcelona naixia la *Progresiva femenina* i la *Mujer del porvenir*. Les sufragistes espanyoles mai van tenir la força, ni l'estructura del sufragisme anglosaxó, però van coincidir en el seu caràcter burgès i en la circumstància de desenvolupar-se al voltant de cercles intel·lectuals, així com el fet que els projectes eren encapçalats per homes i en no propugnar cap canvi d'estructures socials i culturals, només legislatius es partia d'un discurs masculí i classista.

Sorprenentment durant la dictadura de Miguel Primo de Rivera la dona veié ampliat el ventall de drets polítics, però segons Pilar Folguera aquesta situació no va ser conseqüència d'una pressió social, sinó d'una estratègia política del dictador. No serà fins la II^a República que es legislarà i es concedirà el vot femení sense limitacions. De totes maneres tampoc amb el sufragi femení s'aconseguí *la incorporación masiva de las mujeres españolas en la vida política*²⁶, la dona no aconseguia la seva autonomia.

El debat durant la II^a República va dividir els parlamentaris en dos blocs: el partidaris a ajustar el sufragi a la norma constitucional i en conseqüència a acceptar el vot femení en pla d'igualtat al masculí (socialistes i partits conservadors) i els que per estratègia política no consideraven oportú concedir el vot femení ja que al·ludien a la falta de preparació de la dona i la possibilitat que aquesta votés propostes conservadores que possessin en un perill la República (Radical Socialista, Acció Republicana i Partit Radical). S'evidenciava la solidesa del discurs de poder tradicional masculí, encara que s'obrien esclatxes adaptatives i de resistència d'algunes dones en el debat polític controlat fins el moment per l'actuació del gènere masculí que era qui legislava la dona encara.

²⁴ Membre del Partit Conservador. Va ser ministre de Gràcia i Justícia dues vegades (1915 i 1917) en el govern d'Eduardo Dato, i el 1919 ministre de Governació amb Sánchez Toca.

²⁵ María de Maeztu, pedagoga que va dirigir la *Residencia de Señoritas* que tenia com objectiu incorporar la població femenina a les futures elits en el projecte de modernitzar Espanya. Aquest centre en temps de Maeztu va evolucionar fins a impartir estudis universitaris seguint la línia de la Residencia de Estudiantes

²⁶ NASH, Mary; *Familia y Trabajo en España (1875-1936)*, Barcelona, Anthropos = Història, Ideas y Texto, 1983, p. 40

No tenia poder i havia de patir les conseqüències de l'exercici d'un poder patriarcal per part dels homes i d'algunes dones.

5- Clara Campoamor

El 14 de juliol de 1931 es van inaugurar les Corts republicanes amb 470 escons, 3 dels quals ocupats per dones: Clara Campoamor, Victoria Kent i més tard Margarita Nelken. El 30 de setembre de 1931 va començar el debat sobre el vot femení (article 34 de la Constitució) i es volia centrar el debat en l'edat electoral i el sufragi femení. Els partits de la dreta es van posar d'acord en concedir el sufragi a la dona, ja que creien que podrien influir sobre el vot d'aquest col·lectiu social. Els parlamentaris liberals i de l'esquerra van presentar diferents postures; els radicals, els radicals socialistes i Acció Republicana apel·laven a una diferenciació electoral entre els dos sexes, incorporant arguments ideològics i pràctics²⁷. Els republicans laics partien d'una contradicció perquè participaven d'un imaginari anticlerical i patriarcal i l'havien de fer compatible amb el discurs igualitari liberal. Aquesta contradicció va conduir a defensar posicions contràries al vot femení, com les de Victoria Kent i Margarita Nelken. La mirada masculina era dominant i també fou la responsable del rebuig cap a Clara Campoamor després de les eleccions de 1933, en les que van guanyar els partits de dretes ja que se l'acusà de la derrota en les eleccions del 1933 a través de la seva defensa del vot femení.

Després de 1933 va veure acabada la seva carrera política. Martínez Blanco digué de la sufragista:

- [...] *aquella històrica espada de Breno, esgrimida metafòricament per la escritora Campoamor, se convertí, com era previsible, en una navaja cachicuerna, magnífica para apuñalar, a través del voto confesional, la República de los ensayistas[...]*.²⁸

Els orígens socials de Clara Campoamor, de Victoria Kent i Margarita Nelken eren molt diferents. Mentre les dues últimes provenien d'entorns de l'alta burgesia i havien pogut formar-se des de les escoles elitistes, Clara Campoamor procedia d'un entorn de petita burgesia, en la que la figura paterna va faltar molt aviat i la mare va haver-se de fer càrrec de la família. Clara Campoamor va començar a treballar de molt jove, primer com a modista i posteriorment com a telegrafista. Ja adulta va formar-se universitàriament i en poc temps va obtenir la titulació d'advocada i va tenir un bufet propi. Es va convertir en una activista feminista, membre de la massoneria, com a advocada va aconseguir un gran prestigi

²⁷ FAGOAGA, Concha i SAAVEDRA, Paloma; *1931 – 1981: Cincuenta años de voto de la mujer en España*, p.26 a <http://gredos.usal.es/jspui/bitstream/10366/24675/3/THVII~N78~P20-32.pdf> (visitat el 17-04-2015)

²⁸ Citat a TAVERA, Susana; "La memoria de las vencidas", a *Ayer*, nº 60, (2005), p.206

professional defensant els acusats de Sant Sebastià en l'aixecament antimonàrquic del desembre de 1930. El seu activisme a favor de la dona la va portar a col·laborar en diverses agrupacions femenines: va ser membre de l'*Asociación Nacional de Mujeres Españolas* (ANME), membre del *Lyceum Club* i el 1929 va presidir el Congrés de l'*Aliança Internacional de Sufragi Femení* celebrat a Berlín. El novembre de 1931 va constituir la *Unión Republicana Femenina* amb l'objectiu de promoure la campanya favorable al sufragi femení i per la igualtat de les espanyoles.

El 1931 va obtenir l'acta de diputada al Parlament espanyol i des del seu càrrec va encapçalar la defensa del sufragi femení en el marc d'un sufragi universal igualitari. La seva posició va ser eminentment teòrica, tot el contrari de Victoria Kent i Margarita Nelken, que es van posicionar molt més utilitaristes. Clara Campoamor afirmava que els drets dels individus exigien un mateix tractament, ja fos pels homes com per les dones. Abans que res hi havia uns principis democràtics i calia lluitar contra qualsevol discriminació de gènere en la nova Constitució republicana, en conseqüència reivindicava per la dona la condició de ciutadana i de subjecte polític actiu. No hi podia haver un tractament diferencial de gènere i una valoració diferent de la capacitat d'actuació i decisió de les dones. La ciutadania, la igualtat i la llibertat eren inqüestionables²⁹ en el marc legislatiu de la República, en conseqüència no hi podia haver una discrepància entre la posició teòrica (Clara Campoamor) i la pràctica (Victoria Kent i Margarita Nelken). Clara Campoamor va haver de fer front a un debat molt sovint políticament oportunista, patriarcal i ambigu davant les expectatives del futur dret electoral femení. Va haver de debatre contra un discurs tradicional de gènere contra la dependència vers l'home i, l'església i contra la negació de la categoria de subjecte polític al col·lectiu femení.

El 1933 Lerroix la va promocionar a la Direcció General de Beneficència i Assistència social del ministeri de treball. El 1935 va abandonar el Partit Radical per discrepàncies amb la postura del partit. Després de la Guerra Civil va haver d'exiliar-se a Laussanne (Suïssa) el setembre de 1936, i el 1938 va fer-ho a Argentina, com moltes dones espanyoles. La Guàrdia Civil, la Falange i la policia li van incoar un expedient acusatori, en el que s'hi assenyalaven aspectes públics i privats de la seva vida:

²⁹ NASH, Mary; *De cultura política, cultura de género y aprendizaje del feminismo histórico en el Estado Español*, p.27 a http://www.museoreinasofia.es/sites/default/files/revista/pdf/des_c07.pdf (visitat el 17-04-2015)

- [...] *gran propagandista de los partidos de izquierda y del funesto frente popular*[...], *vivía en compañía de una señora de nacionalidad alemana*[...], *se le observaba el gran entusiasmo por la causa marxista*[...].³⁰

Clara Campoamor va transmetre a les generacions posteriors la seva visió sobre la política del Front Popular, amb la que no sempre va estar d'acord, en considerar-la massa violenta. El seu pensament el deixà imprès a la *La Révolution spagnole vue par une républicane*, on també hi incloïa un apèndix sobre l'evolució global dels partits republicans en el període iniciat el 1931. El llibre va significar el seu acomiadament vers un model polític del qual n'havia perdut la confiança. Aportava una anàlisi crítica de la política republicana. El 1935, un cop abandonat el Partit Radical, va apropar-se a la política *azañista* (Izquierda Republicana), però no va ser acceptada, tampoc ho va ser a les files del Front Popular. Es va significar per posicionar-se contràriament a la lluita armada i a les accions violentes com les que perpetraven els *chibiris*³¹.

A l'escrit *El voto femenino y yo: mi pecado mortal*³², publicat el juny de 1936 va deixar recollida la seva posició en defensa del sufragi femení, contra el criteri del partit en el que militava (Partido Radical) i de les dues úniques diputades de la Cámara (Kent i Nelken).

Globalment Clara Campoamor era conscient que les lleis regulaven i influïen tant l'esfera pública com la privada, i que, en un sistema democràtic la legislació era fruit d'una acció parlamentària i era des del Parlament que s'havia d'iniciar el canvi. Si les dones no anaven al Parlament, la legislació es faria sense la seva intervenció, i també contra elles. La conquesta del dret al vot femení va constituir un moment d'institucionalització de l'entrada de les dones al camp polític i Campoamor en fou una de les grans protagonistes, tot i que com diu ella mateixa: *el voto femenino gozaba de la más absoluta impopularidad entre la mayoría de los varones*³³. I caldria afegir també en el pensament de moltes dones, ja fos per incomprensió (mirades masculines i classistes) o per indiferència (sectors obreristes).

³⁰ TAVERA, Susana; *La memoria...*, Op.Cit., pp. 197 - 224

³¹ Joves de les *Juventudes Socialistas* que, des de 1934-1935, com a mínim, s'havien enfrontat habitualment als joves de *La Falange*.

³² CAMPOAMOR, Clara; *El voto femenino y yo. Mi pecado mortal*, Madrid, Horas y Horas, 2006

³³ Citat per ÀLVAREZ-URÍA, Fernando; *Mujeres y política. Las políticas de las mujeres en la España de la Segunda República y la Guerra Civil*, Papers, 98/4, Ed. UAB, (2013), p.637 a <http://papers.uab.cat/article/view/v98-n4-alvarez-uria> visitat el 17-04-2015

6- Dones i Treball

Abans de la Revolució Industrial la societat havia experimentat una percepció del temps i del treball molt diferent de com l'havia entès la societat postindustrial. Indubtablement el canvi productiu nascut a la Gran Bretanya a finals del segle XVIII va significar la gènesi d'un nou model de treball que alhora es relacionava amb una nova percepció interna del temps³⁴. En les societats camperoles i ramaderes el temps estava directament vinculat als cicles naturals de l'agricultura, la ramaderia i a les hores de llum solar. Els ritmes de treball s'hi adaptaven, així com també les relacions socials. Aquests ritmes eren entesos com antieconòmics.

A partir de la industrialització es va desenvolupar el treball remunerat, aliè a un marc temporal natural. Naixia una nova manera d'entendre el concepte treball, del que la dona en va quedar exclosa tal com afirma Cristina Carrasco³⁵. Ara el treball era entès com a sinònim de font de beneficis i s'exigia una eficiència i una productivitat capitalista, en conseqüència el valor temps era valorat des d'una perspectiva econòmica, ja no es valorava des d'un cicle temporal natural. Simultàniament es produïa una mutació en el treball domèstic, atès que deixarà de ser valorat socialment, tot i ser absolutament necessari. Se'l denotava des d'un discurs de gènere de subalternància, i per altra part es construïa una separació entre el treball definit com a productiu i el centrat en la cura³⁶, entre el que es considerava que havia d'ésser desenvolupat per l'home i el que havia de desenvolupar la dona. Es construïa una separació artificiosa entre el món dit privat i el públic, com si la construcció d'un àmbit no tingués a veure amb l'altre.

En l'economia preindustrial gairebé totes les activitats que la dona i l'home executaven eren entesos com a treball productiu, i l'objectiu de les mateixes era la subsistència i reproducció del grup humà, hi havia una interrelació. Amb el model capitalista es conceptualitzarà com a treball aquella activitat que el seu producte era destinat al mercat, era el resultat del procés productiu capitalista, és a dir, es va considerar treball només el que era remunerat i desenvolupat a l'esfera pública. Les altres activitats, que fonamentalment es centraven en la cura de la vida humana i de la llar, i que per altra part no se'n visualitzaven les seves manifestacions, van quedar infravalorades i s'adjudicaren a

³⁴ THOMPSON, E. P.; *Tradición, revuelta y conciencia de clase. Estudios sobre la crisis de la sociedad preindustrial*, Barcelona, Edit. Crítica, 1979, p. 274

³⁵ BORDERIAS, Cristina, CARRASCO, Cristina, TORNS, Teresa; *El trabajo de cuidados...* Op. Cit., p. 19

³⁶ *Íbid.*, p. 23

les dones, des d'un procés de discurs patriarcalització. Mentrestant el treball remunerat es va convertir en patrimoni del gènere masculí i se li adjudicava un valor social i econòmic.

La cultura i la ciència, construïdes des del poder masculí, van justificar aquesta diferenciació. Per altra part aquest model resultava molt efectiu pel capitalisme, ja que es continuava mantenint una unitat domèstica reproductora de *capital humà* a cost econòmic molt baix. L'home es desentenia de la llar i de les activitats de cura.

Davant aquest nou marc socioeconòmic acceptat socialment i políticament s'inicià un procés d'alteritat del gènere femení, tanmateix les dones van elaborar camins adaptatius i/o de resistència en la lluita per visibilitzar-se, i mica en mica es va configurar una conscienciació de la seva desigualtat.

L'estudi historiogràfic ha pretès donar a conèixer els diferents àmbits de treball en el que la dona ha tingut un paper actiu i també les seves resistències, adaptacions i interrelacions amb l'objectiu d'ajudar a entendre la societat en el seu conjunt. Tan important han estat les respostes femenines com les masculines.

La diferenciació laboral, la desigualtat entre homes i dones no ha estat fruit d'una circumstància natural, biològica, sinó una construcció social i des de la historiografia s'han obert camins per descobrir quins han estat els mecanismes que han possibilitat la construcció d'un discurs de gènere que ha conduït a una diferenciació sexual en el món laboral. Homes i dones comparteixen facultats però també són diferents i generen històries diferents que varien en funció dels contextos temporals, de classe social, geogràfics,... han estat en el marc d'aquest procés dinàmic d'experiència històrica on s'han construït respostes diferents per part d'homes i dones, també en el món laboral.

7- Feminisme reformista social catòlic³⁷

Si a l'Estat espanyol s'havia iniciat un incipient moviment sufragista a l'entorn d'uns cercles intel·lectuals amb la determinació de renovar la legislació del vot femení, paral·lelament a Catalunya se n'estava desenvolupant un de caràcter social catòlic, burgès i nacionalista, amb la finalitat de dissenyar un model de dona *nova i moderna*³⁸. Aquest feminisme va prendre com a referent ideològic el reformisme catòlic sorgit a partir de les encíclics papals de Lleó XIII, particularment l'encíclica *Rerum Novarum*³⁹ (1891) en la qual es proposava millorar la situació de la dona treballadora, tant a nivell cultural, material com espiritual i a més s'apel·lava que fos la pròpia dona la que s'impliqués en l'objectiu. El resultat final havia de ser aconseguir la pau social en uns moments de grans transformacions, producte de la industrialització que modificava les estructures econòmiques i socials tradicionals, essencialment agràries. L'església i els sectors dirigents no volien perdre el control social de la dona i a partir d'ella del conjunt de la societat (rol de medidora i sociabilitzadora). Es constata que amb la industrialització moltes dones havien entrat a formar part del món del treball assalariat en un entorn molt més urbanitzat i competitiu, en el que s'estaven desenvolupant simultàniament un conjunt de moviments socials de segell marxista i anarquista que aglutinaven la defensa de les reivindicacions laborals femenines, tot i que no des de la necessitat de canviar els paradigmes cultural. Es començava a entendre des del mateix sistema de poder la importància del control del mercat laboral femení.

És en aquest context que cal situar el naixement d'aquest feminisme reformista. Era una corrent d'arrel conceptual caritativa que continuava defensant la separació d'esferes: la pública (home) i la privada (dona) i la submissió del gènere femení:

- *No está en mi ánimo hablar ni desvirtuar en lo más mínimo la sumisión que la mujer, por ley natural, por mandato de Jesucristo y por su libre aceptación al contraer matrimonio, ha de tener al marido, ya que esta sumisión es del todo*

³⁷ Moviment estudiat per Mary NASH.

³⁸ NASH, Mary; "La dona moderna del segle XX: la *nova dona* a Catalunya", Barcelona, a *L'Avenç*, nº 112, (febrer de 1988), pp. 7 - 10

³⁹ L'encíclica es titula *Drets i deures del Capital i els treballadors*. Es discutia sobre la relació i els deures mutus entre treballadors i el capital; entre governants i ciutadans. És la resposta de l'Església catòlica davant la problemàtica social i amb la voluntat d'hegemonia social. L'Església incitava a les feligreses a participar en el reformisme social.

*necesaria dentro del orden jerárquico y para el buen régimen de la familia y de la sociedad.*⁴⁰

El discurs d'aquest feminisme de segell masculí continuava idealitzant el rol de la dona en les identitats de mare i esposa:

- *Es verdad que las chicas no deben casarse por necesidad, pero deben tener bien firme la idea de que su estado natural es, salvo excepciones, el de matrimonio, y su fin, presidir el hogar y criar y educar la prole [...]*⁴¹

El subjecte femení seguia essent considerat a través de les funcions maternals – reproductores i la seva realització personal només era acceptada dins el marc de la llar. Va ser amb el propòsit de modernitzar el prototipus d' *àngel de la llar*⁴² que es va projectar des del feminisme social reformista un nou tipus de *dona* que evolucionarà des de l'anterior, és a dir, es cercarà l'eficiència i la seva compatibilitat amb les noves estructures econòmiques, socials i polítiques que s'estaven conformant, no només a Catalunya, sinó també al món occidental. El referent més important d' aquest corrent català va ser el feminisme francès, però també alguns aspectes del projecte nord-americà de *New Woman*⁴³ preconitzat per alguns autors i que pren com a model estrelles de l'incipient cinema nord-americà. El primer estava molt més influenciat per les encíclicues de Lleó XIII, mentre que el segon que havia començat a definir-se a partir de 1870, era més liberal i projectava una dona moderna que podia accedir als estudis superiors i a la independència econòmica, però, tal com estaven definits els canons polítics, religiosos i culturals de l'època, la *New Woman* era considerada des de les esferes oficials massa factible de convertir-se en símbol de protesta social⁴⁴ i fou ràpidament adaptada als estàndards vigents, conservadors.

⁴⁰ MONSERDÀ, D.; *Estudi feminista. Orientacions per a la dona catalana*, Barcelona, Edit. Lluís Gili, 1909 a NASH, Mary; *Mujer, familia ...* Op. Cit p. 63

⁴¹ GAYA, J.; "Què li farem fer, a la nena?", a *Catalunya Social*, (13 de Juny de 1936) a Íbid. p. 95

⁴² Virginia Woolf utilitza per primer cop aquesta definició el 1931 en una conferència per a la *Women's Service League* titulada *Carreres femenines*. Introduïa aquesta metàfora a partir d'un poema de l'autor del segle XIX, Coventry Patmore, en el qual presentava la seva àngel-esposa com un model per a totes les dones: un ésser femení passiu i submís, dolç i amable, pietós i sacrificat, sense aspiracions que no fossin la cura i el benestar dels altres, elegant i gràcil, aparentment sense idees pròpies. Era el model de dona victoriana.

⁴³ Nou model de dona que neix als EEUU en ple desenvolupament econòmic consumista. Altra vegada es fonamentava en la funció de maternitat i matrimoni, amb la racionalització de l'economia de la llar la dona podria compaginar la feina de la llar amb una activitat professional.

⁴⁴ NASH, Mary; "La dona moderna del segle XX: la *nova dona* a Catalunya", Barcelona, a *L'Avenç*, nº 112, (febrer de 1988), p.7

A Catalunya es va cercar, paradoxalment, la modernitat del prototip femení en els valors tradicionals i en les línies culturals que es fonamentaven en els valors transmesos des dels principis ideològics de la Mancomunitat i la Lliga Regionalista; la família i la identitat nacional es van convertir en els eixos d'aquest feminisme; s'estava creant un prototipus, a partir de les propostes de les mateixes dones de la burgesia catalana, que modernitzaven la tradició a fi de mantenir el mateix discurs patriarcal i de gènere. Solament es perseguia l'eficiència dins un context d'harmonia i racionalització. Es projectava fonamentalment renovar els horitzons educatius, culturals i professionals de la dona catalana, però sense apartar-se del costum. Des d'aquesta perspectiva la dona havia de continuar exercint el paper de *complement* de l'home i acceptar un segona pla a l'esfera pública, això sí, es convertiria en una dona més preparada intel·lectualment i més professional en les funcions que li serien donades des dels àmbits de poder masculins. Era la guardiana dels valors culturals del nacionalisme conservador.

Adicionalment des de finals del XIX en el vessant econòmic s'havia anat consolidant una feminització del treball en la indústria tèxtil i un progressiu augment de treballadores en altres sectors: metall, vidre o indústria conservera i del suro. El 1905 a la indústria tèxtil hi treballaven aproximadament 16.466 dones i 3195 nenes, davant dels 5.111 homes i 2.197 nens⁴⁵. Per altra banda les dones també ocupaven un altre important espai laboral, el del treball a domicili remunerat, molt menys controlat legislativament i que era una continuació de l'esfera privada. El feminisme reformista catòlic es va centrar en aquest entorn laboral, gràcies que el seu àmbit reivindicatiu no havia estat considerat per les plataformes sindicals anarquistes, per bé que sí que van plantejar millores en el treball fabril.

No obstant des dels escrits de l'època s'observa la constant de voler mantenir la dona allunyada del mercat de treball assalariat, atès que molts treballadors entenien les obreres com unes competidores a un mateix lloc laboral i a més consideraven que l'espai propi de la dona era la llar, on podia desenvolupar la feminitat:

- [...] *Hemos dicho que la intervención de la mujer en el trabajo es antisocial y antieconómica. Se saca la mujer del hogar donde el hombre, decorosamente no puede ni debe estar y se le coloca en el cargo que tendría que ocupar el hombre y se deja este sin trabajo. Con el agravante de que la retribución que gana, que en el*

⁴⁵ BALCELLS, A; *Trabajo industrial y organización obrera en la Cataluña contemporánea (1900 – 36)*, Barcelona, Edit. Laia, 1974, p. 15

*caso del hombre serviría para su subsistencia y de la familia [...], en la mujer, en cambio, no sirve sino para gastos superfluos y vanidades [...].*⁴⁶

S'entenia que les raons que conduïen al sexe femení a cercar un treball assalariat, sobretot el submergit, no estaven fonamentades en una lliure elecció, sinó que l'escassetat econòmica les havia obligat a cercar un treball assalariat per complementar el salari masculí, d'altra manera s'entenia que era una elecció antisocial i es menyspreava, encara que hagués estat una elecció necessària. Els homes es resistien a percebre el treball femení com a voluntari. Des d'aquestes premisses es podien legitimar unes normes no escrites que defensaven les jerarquies laborals, les desigualtats salarials i els valor complementari del treball femení, en definitiva una desigualtat de gènere i un control masculí de totes les estructures productives. Tanmateix la realitat mostrava que la dona creava les seves pròpies circumstàncies laborals i reivindicatives en funció de la seva pròpia praxis.

És en aquest context on s'han de contextualitzar les propostes de diverses dones protagonistes del feminisme catòlic reformista català: Dolors Monserdà, Carme Karr, Maria Domènech, Francesca Bonnemaison, Rosa Sensat o Maria Baldó, les quals des d'una mirada masculina van aportar *una manera de resoldre el dilema entre el rebuig de la presència femenina a les fàbriques i la necessitat d'ingressos econòmics imprescindibles (en) convertir el treball a domicili en l'ocupació preferent de les dones*⁴⁷. Va ser una solució adaptativa d'aquest feminisme a la nova realitat productiva i no una voluntat d'emancipació. Van defensar la seva regulació, perquè sovint es tractava d'un treball submergit, amb sous baixos i que s'havia eixamplat àmpliament a partir de la Primera Guerra Mundial, ja que la neutralitat de l'Estat espanyol havia facilitat el creixement de les exportacions del tèxtil.

En legislar el treball a domicili es continuava acceptant i legitimant la permanència femenina dins el domicili i s'apartava la dona del mercat laboral visible i de la cerca de la seva emancipació. Es negava a la dona el seu paper social dins el treball assalariat i només se la considerava en el treball remunerat en el domicili, molt menys valorat socialment, més insegur, més propi de períodes protoindustrials, que el compartia amb l'home.

Simultàniament aquestes feministes reformistes, des de publicacions i conferències en centres de la burgesia, apel·laven a la millora de la condició femenina a través de la consecució de millores educatives sense apartar-se del costum de la cultura catalana i del

⁴⁶ GAYA, J.; "Les dones al treball i els homes en atur", a *Catalunya Social*, (Juliol 1936) a NASH, Mary; *Mujer, familia,...* Op.Cit. p. 305

⁴⁷ NASH, Mary; *Treballadores: Un segle de treball femení a Catalunya (1900 – 2000)*, Barcelona, Departament de treball de la Generalitat de Catalunya, 2010, p. 35

conservadorisme polític, religiós i social. L'educació es converteix en un mecanisme de sociabilització de la *nova dona* i el que primer varen demanar aquestes reformadores va ser modificar l'ensenyament dirigit al col·lectiu femení i secularitzar-lo. Van promoure la promoció educativa, les millores pedagògiques, el naixement de nous àmbits professionals, a saber, bibliotecàries, mecanògrafes, taquígrafes, infermeres, llevadores, modistes, ... vinculats als rols tradicionalment considerats femenins. Van expressar l'interès d'incorporar en els programes pedagògics adreçats a les dones matèries centrades en la higiene, en la maternitat, en la salut,.... L'objectiu era l'eficiència i la modernització de la tasca femenina tradicional.

La resposta femenina elaborada a l'entorn del nacionalisme conservador es va definir per la seva voluntat de modernitzar els esquemes socioculturals, però continuava mantenint un discurs de diferència sexual i de jerarquització, era un discurs classista i de plantejaments masculins. La dona continuava essent definida al voltant de l'instint maternal i l'adjectivació que hi anava implícita, mentre que l'home era la raó, l'individualisme, l'agressivitat... Ell era l'agent econòmic i el subjecte polític.

Els canvis posteriors a la Primera Guerra Mundial van implicar l'acceptació de la dona soltera, professional a la que es formarà intel·lectualment i professionalment perquè s'adaptés a les noves demandes del mercat. La dona soltera podrà participar en la vida pública, perquè així ho exigia el model productiu capitalista posterior a la Primera Guerra Mundial, es va convertir en una mà d'obra necessària per nous llocs de treball en una societat i una economia que demandava uns serveis que eren adjudicats al sexe femení, en conseqüència menys valorats i remunerats, aquests nous treballs vinculats al sector terciari estaven directament relacionats a l'àmbit de l'atenció als altres. La dona soltera podia incorporar-se al món laboral, però en un espai de temps limitat, perquè un cop accedia al matrimoni havia d'abandonar l'espai públic i centrar-se a la cura de la família, dins la qual podia finalment realitzar-se segons l'ideari masculí del que el feminisme reformista no n'era aliè.

8- Dolors Monserdà i les dones del reformisme catòlic

Dolors Monserdà ha estat ponderada com una de les principals representants del feminisme reformador catòlic. Els seus plantejaments intel·lectuals s'allunyaven del paradigma de les sufragistes, de les que no acceptava els seus postulats, sinó que sostenia que feien falta unes reformes socials i morals que havien de beneficiar la dona, calia *la defensa de drets de primeríssima necessitat relacionats amb la supervivència bàsica i la no explotació*⁴⁸, tanmateix suggeria la subordinació del gènere femení al masculí, i de cap de les maneres preveia una emancipació femenina i a més indicava que el feminisme era una tasca de plena responsabilitat masculina encara que a la pràctica l'executessin dones. Entenia que era necessari *“treballar pel millorament de la dona, per la defensa dels seus drets per a protestar de les vexacions i de les injustícies de les quals se la fa objecte i, en fi, pel perfeccionament de la seva missió a la família i a la societat”*⁴⁹. La moralitat era la raó de ser dels seus principis.

Propugnava allunyar l'orientació feminista de qualsevol tendència laica, sufragista i evidentment anarquista, ja que des d'aquestes tendències es transgredia els costums. Aquesta posició conservadora s'amplificà a partir de 1909, després de la Setmana Tràgica, perquè, com ha assenyalat la historiadora Susanna Tavera: *la força amb que la revolta s'havia imposat als carrers barcelonins exigiria que la burgesia i les classes benestants eduquessin les dones treballadores per tal que aquestes anul·lessin en les seves respectives llars la influència de l'obrerisme revolucionari i el republicanisme lerrouxista tenien sobre els seus marits i ajudessin així a la recuperació de l'equilibri social urbà i industrial.*⁵⁰ Generalment la qüestió femenina des dels postulats burgesos catalans nacionalistes era tractada des d'una perspectiva moral, no social, vist que no hi havia cap voluntat de canviar els esquemes de gènere establerts que al mantenien en un pla secundari i complementari.

El 1909 Dolors Monserdà va publicar el primer llibre en el que per primera vegada va citar el terme *feminisme* a Catalunya: *Estudi Feminista*. En el text exposava que la descurada gestió masculina de la praxi social i marital havia conduït a una lluita per reclamar reformes

⁴⁸ LINDÍN, Carles; *Dolors Monserdà i el feminisme* a www.lindin.cat/imatges/carles_lindin_dolors_monserda.pdf (visitat el 21/03/2015)

⁴⁹ MONSERDÀ, Dolors; *Estudi feminista, orientacions per a la dona catalana*, Barcelona, Edit. Lluís Gili, 1909 (text normalitzat), pp. 3-4, citat a peu de pàgina a DDAA; *Pedagogia, política i transformació social (1900 – 1917)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2008, p. 209

⁵⁰ DUCH i PLANA, M., coord; *El gènere de la polis: la trajectòria de les dones en el catalanisme polític*, Tarragona, Arola Editors = Atenea, URV, 2013, p. 602

per millorar la situació laboral i moral de la dona. De fet un dels primers objectius de Monserdà va ser demanar el reconeixement dels drets de l'esposa davant actes de violència de gènere. Per altra part en la mateixa publicació propugnava l'obligació de legislar, des d'uns valors morals cristians, a favor de dignificar el treball domèstic. Aquest procés legislatiu s'havia d'aconseguir amb el suport i l'acceptació del sexe masculí, no cercava l'emancipació femenina puix que qualsevol criteri havia de ser avalat per l'home.

Darrera dels plantejament de Dolores Monserdà hi havia la influència del franciscà Miquel d'Esplugues qui després d'haver llegit el discurs *El feminisme a Catalunya*⁵¹ l'esperonà a escriure el text de 1909⁵².

Mossèn Gayetà Soler també hi aportà consells com el de difondre que la dona havia de convertir-se en la primera educadora social. Altres referents ideològics de Monserdà van ser els de P. Alarcón: *Un feminismo aceptable*, Antonin Sertillangas: *Féminisme et Christianisme*, Severo Catalina: *La Mujer*, o els del pare Mir. En el conjunt de l'ideari de Monserdà s'evidenciava la influència del pensament eclesiàstic i en particular del feminisme catòlic francès: la dona tenia la funció d'exercir l'apostolat laic i d'ajudar els més necessitats (funció caritativa). A més per l'autora la dona representava el símbol de la pàtria, la mare transmissora i per consegüent calia adjudicar-li les eines adequades (educació) per garantir el bon desenvolupament de la funció que se li encomanava socialment en el context de la societat patriarcal; ella havia de portar a terme el primer mestratge a la llar.

A la mateixa línia de Dolores Monserdà hi trobem altres dones de la burgesia catalana: Carme Karr col·laborava a la revista *Or i Grana* i era l'ànima de la revista femenina *Feminal*, suplement de *La Il·lustració catalana*, on hi signava com Joana Romeu. Aquesta publicació es va caracteritzar per una major autonomia respecte del tutelatge masculí, per una actitud menys protectora i per prioritzar aspectes reivindicatius. Es dirigia a un públic femení de nivell cultural i econòmic mitjà- alt i hi van participar moltes firmes de la intel·lectualitat femenina catalana: D. Monserdà, Maria Domènech, Mercè Padrós, Maria Dolores Cortada, Víctor Català,... fins i tot tingué una il·lustradora, Lluïsa Vidal, que s'encarregà d'il·lustrar els relats breus i els retrats de les col·laboradores. Per altra banda tingué una corresponsal a Madrid: Carmen Burgos, qui va defensar el sufragi femení. Des de les pàgines de la revista es reivindicava el dret que havia de tenir la dona a beneficiar-se d'un treball remunerat, així

⁵¹ Conferència pronunciada per D. Monserdà el 1907, en la que afirmava que l'avenç del feminisme era ja imparable i per tant calia extreure'n els punts positius.

⁵² LINDÍN, Carles; Op. Cit p. 14

com el de poder ampliar el ventall de sortides professionals, sense haver de renunciar a la responsabilitat familiar. Reivindicaren una formació moderna i de qualitat, una renovació pedagògica.

Carme Karr també fou qui va proposar la creació de l'Institut de Cultura Femenina, entitat amb voluntat d'impartir un ensenyament superior per a noies de 15 a 18 anys.

Francesca Bonnemaison va ser una altra d'aquestes dones protagonistes del feminisme conservador. Aquesta pedagoga va ser la creadora de la Biblioteca Popular de la Dona el 1909, que seria el nucli del que després es coneixeria com a l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, col·loquialment anomenat La Cultura. En la tasca pedagògica, de renovació de l'ensenyament dirigit a les dones, també van ser fonamentals les aportacions de la pedagoga Rosa Sensat i de la inspectora de treball Leonor Serrano. Totes elles demanaven una major formació cultural de la dona i millor adaptació al nou context socioeconòmic, tanmateix continuaven definint la identitat femenina a partir dels rols tradicionals.

Aquest conjunt de dones, tot i la moderació dels seus plantejaments, van col·laborar a obrir el camí que permetia ampliar el marge d'actuació de les dones, així com dignificar i millorar les condicions laborals de les treballadores. Partien d'un discurs conservador i catòlic, tanmateix aportaven alguns elements innovadors centrats en l'educació, en el treball domèstic, en la dignificació de la dona soltera o en el rebuig de la violència marital. Van saber difondre les seves idees a l'empara de les institucions de la Mancomunitat i de l'ideari del Noucentisme. No obstant, la seva formació patriarcal no les hi permetia dissuadir la seva perspectiva de gènere del model imperant. Mai van pretendre capgirar el model, ni apel·lar a l'emancipació femenina. Per elles l'home era el tutor i la dona la tutoritzada, com una menor d'edat, i com a tal havia de mantenir-se en un segon pla. Els seus postulats anaven més destinats a crear un prototipus de dona catalana moderna, fruit d'uns valors mil·lenaris, rurals, idealitzats, d'una mare que manté les arrels i que les transmetrà a generacions futures. L'*status quo* s'havia de mantenir, però millorat, i la mirada era fonamentalment caritativa i classista.

9- Feminisme d'esquerres: marxisme i anarquisme

Al ventall ideològic de l'esquerra s'estava configurant un model de gènere alternatiu, en el que es qüestionava el patró de família vigent, i el paper tradicional de la dona. Va ser un camí difícil, molt heterogeni i sovint no acceptat per les capes populars, perquè suposava qüestionar la tradició; el discurs cultural de la domesticitat i de la separació d'esferes.

A finals del segle XIX des dels plantejaments lliurepensadors van començar a emergir veus femenines que reclamaven l'emancipació de la dona i una de les pioneres va ser Teresa Claramunt. Per contra, des dels plantejaments marxistes es continuava acceptant la subalternància femenina i no es discutia el patró patriarcal i androcèntric. Per altra part, moltes organitzacions obreres rebutjaven l'autonomia econòmica de les dones, atès que l'entenien com una amenaça al poder masculí; d'aquí que les bases obreres van resistir-se a la presència femenina dins el món laboral assalariat i com exemple Mary Nash exposa el cas de Sabadell on *el gener de 1903 una crida dels obrers va posar de relleu la seva resistència davant l'ocupació femenina de llocs de treball definits com exclusivament masculins*⁵³, el mateix va succeir a la tardor de 1915 a les fàbriques Magí Quer i del Centre Industrial, també de Sabadell.

El conjunt del moviment socialista organitzat seguia encapçalat per figures masculines i apel·lava a la lluita de classes, mai a la lluita de sexes, però van ser moltes les dones obreres que van sortir al carrer a reclamar tant drets laborals com d'altres que afectaven més directament a la seva realitat domèstica, ja que un cop havien entrat a formar part d'un treball assalariat havien de desenvolupar una doble jornada laboral: una dins la llar i una altre fora d'ella, i sense límit temporal. S'evidenciava que la realitat diària d'una dona i d'un home eren molt diferents, i també ho havien de ser les seves reivindicacions.

Als congressos obrers, com el celebrat el 1872 a Saragossa (II Congrés de la Federación Regional Española), hi hagué molt debat doctrinal entorn de la definició del concepte obrer o aspectes de legislació laboral i, només de manera excepcional, es va debatre la possibilitat de l'existència d'una representació femenina en els estrats dirigents. No es feia referència a aspectes d'igualtat de gènere, ni a temes centrats en les injustícies d'ordre cultural i social que afectaven al col·lectiu femení. El gènere femení no existia en les discussions doctrinals,

⁵³ NASH, Mary; *Mujer, Familia y Trabajo en España (1875-1936)*, Barcelona, Anthropos = Història, Ideas y Texto, 1983, p. 41

tanmateix els debats van servir perquè nasqués en les capes populars un cert qüestionament del rol femení i un procés de conscienciació favorable a millorar la legislació laboral femenina. El 1872 es va aprovar un dictamen que afirmava: *la mujer es un ser libre e inteligente y por lo tanto responsable de sus actos, lo mismo que el hombre, i que así como en la explotación no hay diferencia de sexo, tampoco debe haberla ante la justicia*⁵⁴.

Mentre en el món del marxisme la problemàtica femenina no es discutia, a l'entorn dels pensadors/es anarquistes s'escribia sobre la necessitat que les dones s'organitzessin elles mateixes en sindicats femenins i dirigits per dones, considerant que així podrien ser protagonistes de la seva pròpia emancipació i podrien defensar els seus drets, tant en el marc fabril com en el món rural. Les lliurepensadores deixaven clar que les dones havien de fer front a una triple discriminació: per ser treballadores, per ser dones i per no tenir educació. Des d'aquesta perspectiva es marcava la diferència amb la dona burgesa, perquè les dones de classe mitjana havien pogut accedir a estudis superiors i en conseqüència no podien parlar amb el mateix llenguatge que les dones obreres que havien portat a cap el seu aprenentatge en el treball. Aquesta circumstància implicava que les organitzacions femenines burgeses difícilment podrien explotar els interessos de l'obrero qui vivia una situació vital molt més precària: hores de treball a la fàbrica, cura de la família i tasques domèstiques. En funció del medi on la dona es desenvolupava creava unes necessitats o unes altres:

- *Se considera la mujer actual como un tipo íntegro sin tener en cuenta que no es más que el producto de un medio permanente coactivo*⁵⁵.

Per les lliurepensadores la dona burgesa dirigia el seu discurs a sublimar la missió de la mare, de l'educadora, de l'orientadora i en conseqüència anul·lava la identitat de l'individu dona que dirigia el seu propi destí:

- *“Nacer, gestar, morir”. Y de ahí todo el horizonte femenino. Claro es que se ha pretendido rodear esta conclusión de doradas nubes apoteósicas. «La misión de la*

⁵⁴ Citat a FOLGUERA i CRESPO, Pilar; *Revolución y Restauración. La emergencia de los primeros ideales emancipadores (1868 – 1931)* a GARRIDO, E., FOLGUERA, P., ORTEGA, M. i SEGURA, G.; *Historia de las mujeres en España*, Madrid, Edit. Síntesis, = Letras Universitarias, 1977, p. 456

⁵⁵ SÁNCHEZ i SAORNIL, L.; *La cuestión femenina en nuestros días, Solidaridad Obrera*, (15 octubre 1935) a NASH, Mary; *Treballadores: un segle...*, p. 75

mujer es la más culta y sublime de la naturaleza » - se dice -; ella es la madre, la orientadora, la educadora de la humanidad futura⁵⁶.

Des de l'òrbita anarquista no es creia que la dona fos un ésser inferior a l'home i des d'àmbits anarcofeministes es reclamava que lluités per alliberar-se del tutelatge masculí, i entenien que en primer lloc calia que prengués consciència de la seva subordinació, que estava tutelada. L'objectiu prioritari era l'accés de la dona treballadora, urbana i rural, a una millor educació, perquè amb una formació no es podia silenciar la seva veu i podria dirigir el seu destí. Així ho van veure pensadores i intel·lectuals com Teresa Claramunt, Lucia Sánchez Saornil, Amparo Poch o Mercedes Comaposada, i des de sindicats com *Mujeres Libres*. Escoltaven les dones i intentaven proporcionar mecanismes que les ajudessin a organitzar-se i a cercar un interès per la seva emancipació.

A Gràcia es va publicar el setmanari *La Luz del Porvenir* que va ser escrit i dirigit només per dones. En aquesta publicació hi col·laboraven lliurepensadores que difonien el seu missatge. Els ateneus obrers de Barcelona també van oferir cobertura al missatge de les lliurepensadores, moltes d'elles al voltant de la CNT i les FAI. Es fonamentaven en l'ideari de Bakunin i de Guillaume que propugnaven la igualtat i la llibertat de les dones. Presentaven un nou tipus de dona, plenament capacitada per compondre textos periodístics (Mañé, Claramunt, Moura, Maymón) per ser una eficient oradora i sindicalista (Key, López Ayala, Sarraga), una conferenciant,... en definitiva, una dona preparada intel·lectualment per poder emprendre un camí independentment de l'home i ser capaç d'exercir el seu poder. Tot i així la mateixa Federica Montseny afirmava: *Hombres de izquierda usan aún un ditirambo hiperbólico, hablando de una mujer muy inteligente: «Tiene un talento macho».* *En la literatura una mujer que posea un estilo propio y vigor y originalidad, que no sea cursi, en una palabra: «Tiene un estilo macho».* *El estilo hembra es la cursilería y la vulgaridad⁵⁷.* La cita deixava entendre la important assimilació d'un programa ideològic que afavoria socialment els valors masculins. Federica Montseny encara persistia en la mirada masculina.

⁵⁶ SÁNCHEZ i SAORNIL, L.; Op. Cit. p. 75

⁵⁷ MONTSENY, Federica; *La mujer, problema del hombre*, Barcelona, Ediciones de la Revista Blanca, 1932 a NASH, Mary; *Treballadores: un segle...*, Op. Cit. p. 88

10- Teresa Claramunt, Federica Montseny

Teresa Claramunt (1862- 1931), una treballadora del tèxtil de Sabadell es va convertir en una de les precursors de l'emancipació femenina a Catalunya. Des de les files de l'anarcofeminisme va defensar l'alliberament de les obreres a partir d'una lluita específicament femenina i simultàniament va sostenir el seu compromís social. Va difondre l'activisme femení expandit gràcies a les Societats de Socors Mutus (*La Feminista*, creada el 1905 per treballadores de Palafrugell que el 1922 es fusiona amb *La Previsió Obrera*, també de Palafrugell), a partir del cooperativisme (Micaela Chalmeta va promoure el cooperativisme de consum), les vagues (1909 vaga a la fàbrica Vapor Nou de Reus per exigir un augment salarial) o el sindicalisme (el 1912 va néixer el primer sindicat femení, *La Constància*, neix a Barcelona i era d'ideologia anarcosindicalista). Després de la Primera Guerra Mundial el sindicalisme de classe va procurar integrar el col·lectiu obrer femení a les seves files.

Teresa Claramunt denunciava el fracàs de l'educació femenina i reconeixia l'especificitat de l'opressió del sexe femení i acusava el marc cultural que mantenia a la dona en una posició de subalternitat. La dona havia de superar aquest marc androcèntric i en primer lloc havia de formar-se intel·lectualment, sortir de l'analfabetisme per no reproduir els esquemes d'explotació que ella mateixa vivia.

El 1883, als vint-i-un anys, va portar a terme la seva primera acció militant en demanda d'una jornada laboral de 10 hores. El 1884 va crear a Sabadell un grup anarquista de dones: una *Sección Varia de Trabajadoras Anarcocolectivistas*. El 1890 va col·laborar amb la lliurepensadora A. López de Ayala i amb l'*esperitista* A. Domingo Soler en la fundació de la *Sociedad Autónoma de Mujeres*. Teresa Claramunt en el seu rol de treballadora va viure la discriminació salarial, la segregació ocupacional, la falta de formació professional, la infravaloració de l'*status* de dona treballadora i la inhibició del moviment obrer davant les reivindicacions específicament femenines. Fou davant aquestes injustícies que va prendre consciència de la necessitat d'una militància activa per lluitar contra uns principis polítics, culturals, socials que afavorien la inferioritat de la dona. Advocava per potenciar l'associacionisme femení i en una conferència celebrada en el Centre Obrer de Sabadell deia:

- [...] *hemos de asociarnos para instruirnos, y si no lo hacemos pobres de nosotras. La mujer, compañeras, es media humanidad, asociada, instruida, adelanta tanto*

*que si lo pensáramos correríamos a unirnos con nuestros hermanos de trabajo [...].*⁵⁸

Per altra banda Teresa Claramunt qüestionava els valors familiars burgesos perquè opinava que el matrimoni convertia la dona en un objecte al servei de l'home.

Des de la columna *Sección de la Mujer* a la publicació *El Combate* divulgava el seu pensament encaminat a conscienciar la dona de la seva desigualtat, feia crítica d'aquells que justificaven aquella desigualtat a partir de raons biològiques, els que defensaven models educatius que perpetuaven la ignorància femenina i el paper subaltern de la dona. Qüestionava l'existència d'un doble codi moral: un per l'home i un altre per la dona. En definitiva visualitzava que la discriminació femenina es portava a terme tant a nivell laboral, com també culturalment i ideològicament. De totes maneres no va apel·lar a construir una organització femenina centralitzada.

Generacions de dones anarquistes posteriors a Teresa Claramunt van continuar reclamant el paper de la dona en la societat, la seva emancipació, i ho van fer des de revistes com *La Revista Blanca*, editada per la família de Montseny i òrgan teòric de l'anarquisme espanyol (1923-36), o *Tiempos Nuevos* a Barcelona o bé *Estudios* a València, no obstant fins i tot, anarquistes com Federica Montseny continuaven defensant estereotips patriarcal:

- *Me dirijo también a las mujeres valquirias modernas que luchan con su espíritu combativo inigualable, que mueren en los frentes, que cuidan a los heridos, que cavan fortificaciones con el pico o con la pala. Cuantas en el recogimiento del hogar y pensando en el compañero que se bate en los frentes, hacen jerséis para los miliciano, con el sentimiento de bravura que siente la leona cuando se prepara para defender a sus cachorros*⁵⁹.

Federica Montseny va ser la primera dona a arribar a un ministeri, el de Sanitat, i Assistència Social, durant el govern de Largo Caballero (1936). Des del seu ministeri va posar en marxa la Llei de Reforma Eugènica de l'avortament i, també a instàncies del seu ministeri es van redactar diversos textos legals favorables a la dona; una dona podia donar veu a les dones. Així mateix es va crear una xarxa de consultoris sexològics, de clíniques i paritoris en finques expropiades.

⁵⁸ CLARAMUNT, Teresa; Conferència a l'Ateneu Obrer de Sabadell i publicada a "Los Desheredados", Sabadell, (13/11/1985) citat a PRADAS i BAENA, Mª Aurèlia; *Teresa Claramunt, la Virgen Roja barcelonesa*, Sabadell, S.L. Virus Editorial – La Llevir, 2006, p. 107

⁵⁹ Article de Federica Montseny publicat el 27/10/1936 a la *Solidaridad Obrera* citat a GABRIEL, Pere; *Escrit polítics de Federica Montseny*, Barcelona, Centre d'Estudis d'Història Contemporània, 1979, p. 184

La família de Federica Montseny, editorialistes i intel·lectuals llibertaris, durant anys van ser uns grans productors de lectura obrera i van influir en la creació de pensament, però per aquesta família i també per Federica, era prioritari la revolució comunista llibertaria, la qual havia de comportar el naixement d'una nova societat, i aquesta nova societat faria possible l'existència de canvis que possibilitarien la millora de la condició femenina.

Federica Montseny era una intel·lectual membre de la FAI i de la CNT, que es va preocupar pel tema de la dona, i a semblança de Teresa Claramunt creia que la dona havia de formar-se i emancipar-se per no reproduir esquemes patriarcals. Jutjava molt negativament la dona, a qui culpabilitzava individualment de la situació d'endarreriment:

*-[...] Y, como es natural, esclava, ha esclavizado; embrutecedora, ha embrutecido; debilitada por leyes y morales, sólo ha pensado en debilitar a su tirano, que, mientras con una mano la encadenaba, con la otra cedía a todos sus caprichos y habilidades de gata mimosa [...].*⁶⁰

L'ideari feminista anarcosindicalista es va mantenir en vigor durant la II^a República. El 1936 un grup de dones de la CNT va crear l'organització de dones *Mujeres Libres*; el seu embrió havia estat el *Grupo Cultural Femenino* creat el 1934 a Barcelona. *Mujeres Libres* ideològicament estaven més a prop de l'ideari de Teresa Claramunt que l'oficialista de Federica Montseny.

Creia necessari canviar la mentalitat femenina. No atacava tan durament l'home, tanmateix també pensava que el sexe masculí havia de replantejar la seva concepció de vida. Segons Montseny hi havia un problema de sexes i d'éssers humans, i a més el situava a tres nivells: solució femenina, solució masculina i solució social. Proposava la creació d'una dona orgullosa del seu sexe i que confiava en ella mateixa i deixava de viure sota el tutelatge masculí; una dona amb total llibertat d'acció. Tanmateix rebutjava el feminisme, el combatia. Tot i que considerava necessària l'emancipació femenina, pensava que aquesta no s'aconseguiria per vies feministes, que les considerava de poca transcendència social i sense valor revolucionari⁶¹, no volien canviar les bases de la societat vigent. No acceptava cap feminisme que defensés l'emancipació de la dona a partir d'actuació política o de govern. A aquest feminisme hi mancava inquietud social, falta d'humanisme i idealitat

⁶⁰ MONTSENY, Federica; "La mujer, problema del hombre", a II. *La Revista Blanca*, núm. 89, (1 febrer 1927), citat a NASH, Mary; *Dos intelectuales anarquistas frente al problema de la mujer: Federica Montseny y Lucía Sánchez Saornil*, Barcelona, CONVIVIUM, UB, nº44, 1975, p. 76

⁶¹ Op. Cit. NASH, Mary; *Dos intelectuales anarquistas...* p.84

d'independència i alliberament moral.

Paradoxalment tot i ser anarquista, segons explica Mary Nash, Montseny només va considerar defensores del seu feminisme dones intel·lectuals, no dones de classe obrera ni de l'anarcosindicalisme.

11- *Mujeres Libres*: el moviment de la dona popular

Mujeres Libres va ser diferent d'altres organitzadors de dones perquè no formaven part de cap partit polític, era una organització independent de la CNT i d'altres estructures anarquistes (FAI i FIJLL). Havia nascut a partir del pressupòsit que totes les dones podien ser escoltades perquè s'institueïen a partir d'una democràcia directa i per tant ningú podria prendre la seva veu. No era una organització elitista, ni intel·lectual, i volia ajudar a qualsevol dona, des de la prostituta a l'estudiant. El seu objectiu era ajudar al col·lectiu femení, proporcionant formació. Mai van voler subordinar la causa col·lectiva a la individual, perquè individualment cada una d'elles escollia les seves relacions, el seu projecte vital, i defensaven que si col·lectivament havien de ser lliures, llavors no es podia imposar un model homogeni a totes les dones. S'apel·lava a donar origen a una nova situació social que afavorís la llibertat del sexe femení i que permetés la lliure elecció de la opció de vida.

La metgessa aragonesa Amparo Poch y Gascón (1902-1968)⁶², juntament amb Lucía Sánchez Saornil (1885-1970)⁶³ i Mercedes Comaposada (1901-1994)⁶⁴ van ser les fundadores de *Mujeres Libres* de Madrid el 1936 i van aglutinar moltes altres noies que col·laboraven en els ateneus anarquistes. L'objectiu era l'alliberament femení i la conscienciació de la seva desigualtat, tot i que des d'amplis sectors de la CNT es negaven a reconèixer-les com a una part del sindicat⁶⁵. Les fundadores no van voler convertir mai l'organització en una instrumentalització de la dona ni en una apologia de lluita de sexes. Homes i dones havies de ser complementaris.

⁶² Amparo Poch Gascón, filla d'una família modesta va aconseguir llicenciar-se en medicina i sociologia a la Universitat de Saragossa. S'interessà per l'higiene i l'educació sexual. Va ser una lliurepensadora i va col·laborar a les revistes *Blanca*, *Tierra y Libertad*, entre d'altres revistes. Va portar a terme campanyes sobre maternitat conscient i educació sexual. El 1932 fou nomenada directora del Casal de la Dona Treballadora de Barcelona. En el ministeri de Federica Montseny ocupà el càrrec de Directora d'Assistència Social, una de les seves funcions va ser l'acollida de nens refugiats en Granges-Escola amb un pla pedagògic elaborat per ella. El 1939 va exiliar-se a França.

⁶³ Lucía Sánchez Saornil, poetessa i articulista, membre d'una família humil. Pateix una triple exclusió: com a intel·lectual anarquista, com a lesbiana i com a feminista. Va col·laborar a la *Revista Blanca*, *Solidaridad Obrera*, *El libertario*, entre d'altres publicacions. Preocupada per l'alt nivell d'incultura de la dona espanyola i pel seu absentisme de la qüestió social. Ho atribuïa al paper que s'havia assignat a la dona dins la història. La dona no era culpable de la seva situació, sinó el sistema social, patriarcal vigent i la seva explotació per raons de sexe. Saornil insistia en la importància de la dona com a ésser humà i en el problema de la desigualtat entre sexes, el qual hauria de trobar-se tant a partir d'una solució masculina com femenina. Creu en un problema específicament femení. Al final de la Guerra Civil s'exilia.

⁶⁴ Mercedes Comaposada, pedagoga anarquista, filla d'un sabater socialista, militant. Lluita per la instrucció de la dona obrera. Després de la derrota de 1936 es refugia a París sota la protecció de Pablo Picasso.

⁶⁵ MARÍN, Dolores; *Anarquistas, un siglo de movimiento libertario en España*, Barcelona, Edit. Ariel, 2010, p.49

Mujeres Libres va prendre com a referents la trajectòria anarquista de defensa i reivindicació del paper de la dona i també el projecte educatiu racionalista i sindical (Ferrer i Guàrdia) que ja havia avançat amb els utòpics del segle XIX.

S'apartaven de la politització de les seccions femenines dels partit republicans i dels conservadors, que acabaven fent una tasca únicament propagandística i caritativa: actes socials, intendència o caritat. També van criticar els seus propis companys anarquistes, en considerar-los autoritaris i patriarcals⁶⁶ ja que no tenien cap voluntat de donar independència a la dona ni d'acceptar la seva identitat diferencial.

Des de l'organització es teoritzava, però alhora pretenia donar resposta a una demanda social que s'estava portant a terme des de les bases dels ateneus. A partir de la mobilització al front el 1936 dels homes moltes d'aquestes dones van haver d'ocupar els llocs a la indústria i al camp, amb la qual cosa es feia necessari realitzar una tasca formativa i cultural. Aquestes volien millorar les condicions vida del sexe femení, a més pretenien que la dona participés en la lluita sindical i obrera, en igualtat de condicions que l'home. Els seus plantejaments es divulgaven a partir de conferències als ateneus, a les fàbriques, però també des de la publicació *Mujeres Libres*, o des de les classes d'alfabetització. S'ensenyava a la dona a autogestionar-se i a lluitar per la defensa dels seus interessos des de la solidaritat amb altres dones que havien sofert la discriminació. A la revista *Mujeres Libres* es publicaven informacions referents a l'educació i formació de la dona, l'educació dels infants, la sexualitat, la maternitat, el suport a la lluita de la reraguarda, al rol de la dona a la societat, programes de serveis als refugiats, escoles pels nens refugiats, entre d'altres. No es buscava adoctrinar en l'ideari anarquista, però s'apel·lava a la reflexió femenina i a la seva responsabilitat en els afers socials i aprendre a superar el triple esclavatge: d'ignorància, de dona i de productora.

Moltes de les integrants de *Mujeres Libres* no volien ser classificades com a feministes, en considerar el concepte com una etiqueta burgesa, un imaginari definit des dels valors d'una societat patriarcal, de desig masculí⁶⁷. A més pensaven que el feminisme no tenia en compte les dones de les classes populars, fins i tot les acusaven de conservadorisme. S'oposaven a una anàlisi efectuada des del feminisme que les continuava subordinant a l'home, tot el contrari, volien vindicar el sentiment de llibertat, la seva llibertat d'elecció en qualsevol aspecte de la vida, des del vestir, a l'elecció de professió, a la seva maternitat, i a

⁶⁶ El concepte patriarcal no s'usava als anys 30, segons afirma Dolores Marín; Íbid., p. 50

⁶⁷ RUIZ, Laura; *Free Women (Mujeres Libres), Voices and Memories for a libertarian future*, Rotterdam, Sense Publishers, 2011, p. 65

més rebutjaven el prototipus de dona igual a ésser feble, indefens, simple. Així ho manifesten Sara Berenguer i Pepita Carpena (membres de *Mujeres Libres*), per elles *feminisme* significava conceptualitzar hieràticament el moviment de la dona, i impedia la llibertat d'escollir, en canvi proposen el terme *dona femenina*⁶⁸. L'organització embrionària de *Mujeres Libres* va ser *Grupo Cultural Femenino* (1934). Aquestes dues i moltes altres van construir la seva identitat com obreres, com dones i com llibertàries, i van haver de lluitar contra unes relacions de poder patriarcal que influïen en les relacions de gènere, de classe o culturals. Dins aquest marc contextual van elaborar una resposta alternativa, popular i femenina que facultava a les dones a definir la seva *feminitat*, no com una característica intrínseca d'elles, sinó com una opció més. Es podia ser revolucionària i femenina.

Moltes eren filles de famílies obreres, sense formació intel·lectual o política i que van escollir unir-se al moviment llibertari. Des de les seves files va projectar noves solucions a realitats complexes amb rerefons de discriminació. Ho havien viscut a tres nivells: com a dones, com a productores i com a ignorants. Per aquesta raó van saber aportar des de la seva especificitat personal, des de la diferència, un enriquiment a un projecte comú. Tanmateix en el camí també van descobrir que la seva lluita era molt difícil per l'arrelament d'estereotips masclistes, però també van aprendre a visualitzar la problemàtica de la dona i a elaborar unes alternatives des d'elles mateixes que garantissin l'autonomia femenina. El primer mecanisme va ser eradicar l'analfabetisme després d'haver facilitat l'accés de la dona a la formació, a l'educació.

Aquesta organització va cohesionar unes 20.000 dones treballadores (obreres i camperoles) segons Laura Ruiz, no obstant ha sigut un moviment poc reconegut per la història més acadèmica.

⁶⁸ Íbid., p. 68

12- La dona a la Falange i al Franquisme: Retorn a l'esfera privada

La política franquista en relació a les dones era entesa com una política feminitzadora contextualitzada dins l'espai de les estratègies dels feixismes dels anys trenta del segle XX. El seu objectiu era retornar la dona a l'esfera privada, a la domesticitat, sobretot després dels processos d'alliberament que s'havien desenvolupat durant el període republicà o fins i tot, durant la Guerra Civil. A partir del franquisme la dona espanyola republicana va haver de sofrir una doble pèrdua: la identitària com a subjecte femení i la política per ser perdedora, i així va ser culpabilitzada i desnaturalitzada (*lletges, solterones, homenotes*). Eren convertides en les anti-dones. El franquisme va publicitar determinats estereotips femenins, considerats virtuts, va exaltar el rol de mestressa de casa, va mitificar la maternalitat i va assignar una superioritat moral a la dona casada i mare. Es va potenciar la societat patriarcal, conservadora, jerarquitzada, amb clara voluntat d'inferioritzar i controlar el sexe femení. A aquest objectiu s'hi van encaminar els postulats ideològics feixistes de la Falange i els nacionalcatòlics de l'església catòlica i del franquisme. Varen ser diverses les organitzacions femenines instrumentalitzades: Acción Católica, Auxilio Social, o Sección Femenina.

La Sección Femenina va néixer el 1934 com a organització femenina de la Falange Española (FE) el 1933 a Madrid quan un grup d'estudiants de la Universitat Complutense van proposar a Ramiro Ledesma (1905 – 1936) la seva constitució. Moltes eren universitàries vinculades a les JONS i al sindicat universitari (SEU)⁶⁹. S'hi van afiliar set dones de la FE i algunes de les JONS (el 1934 FE s'uneix a les JONS) i la seva líder va ser Pilar Primo de Rivera (1907-1991), germana de José Antonio, líder de la Falange. Les dones de la Sección Femenina des d'un inici van declarar la seva absoluta entrega a l'ideari falangista i al seu líder. S'ocupaven de l'assistència dels presos del Partit i de les famílies dels *caiguts*, a més de recaptar fons i de portar a terme actes de propaganda i d'enllaç; s'havien convertit en la intendència de FET y de las JONS.

Depenien organitzativament del Secretariat General (branca masculina). La primera dirigent va ser Pilar Primo de Rivera i com a secretària de la secció de Madrid, Inés Primo de Rivera. El germà d'aquestes instava a la dona a acceptar una vida d'abnegació i submissió, al servei

⁶⁹ Fundat per Heliodoro Fernández Canepa, el 1933. El SEU tenia un caràcter feixista i violent. Durant el franquisme va ser l'única organització d'estudiants legal.

de l'home i a la ideologia⁷⁰.

No acceptava l'autonomia femenina i en conseqüència tampoc el seu dret al vot. Manifestava que la contribució femenina a la història havia estat mínima.

El 1937 es produeix la unificació entre el franquisme i la FET y de las JONS, i a partir de 1939 Franco encarregà la tasca de formar les dones a la Sección Femenina⁷¹, i des d'aquest moment va saber utilitzar-la com a organització al servei del mandat del nou Estat feixista:

- [...] *No acabó vuestra labor con lo realizado en los frentes [...] os queda la reconquista del hogar, os queda formar el niño y a la mujer española [...]*⁷².

A partir de 1940 els àmbits d'actuació més destacats de l'entitat es van localitzar en la formació i l'assistència social. Des del 1945, amb la victòria de les tropes aliades, es produeix la plena consolidació de la Sección Femenina al servei de l'Estat franquista, i va deixar de funcionar com a secció de partit, com afirma Amelia Morales Villena, es va produir la transformació de *mujeres junto al poder a mujeres bajo el poder*⁷³.

L'organització es va transformar en una estructura centralitzadora i controlada per l'aparell del Movimiento amb l'objectiu d'unificar ideològicament tota la població femenina. A aquest fi es van unificar totes les agrupacions femenines, majoritàriament de l'entorn catòlic de la CEDA, de l'elit burgesa, de la Comuni3n Tradicionalista o de *Las hijas de Marí*a, i van saber aprofitar la política organitzativa i assistencial de les cèl·lules femenines dels partits del període republicà o d'altres agrupacions femenines: ANME⁷⁴, UME⁷⁵, Lyceum⁷⁶ Club o Acci3n Cat3lica⁷⁷. L'associacionisme femení havia nascut entre els anys 1916 i 1918.

⁷⁰ Segons el discurs pronunciat per Don Benito (Badajoz) el 28 d'abril de 1935. Una mort primavera va limitar les seves reflexions sobre la feminitat.

⁷¹ El Decret-Llei del 28 de desembre de 1939 entregava a la Sección Femenina l'exclusivitat de la formació de les dones espanyoles en els àmbits polítics, professionals i de la llar.

⁷² Citat a GALLEG0 M3NDEZ, Mª Teresa; *Mujer, Falange y Franquismo*, Madrid, edit. Taurus, 1983, p.74

⁷³ MORALES VILLENA, Amelia; *G3nero, mujeres, trabajo social y Secci3n Femenina. Historia de una profesi3n feminizadora y con vocaci3n feminista*, Universidad de Granada, 14 d'abril, 2010, p. 424 (tesi doctoral)

⁷⁴ ANME o Asociaci3n Nacional de Mujeres de Espa^{ña}, va ser fundada el 1918 i va ser liderada per María Espinosa. Es definia com a organitzaci3n feminista de centre i d'ella van sorgir molts comitès i associacions com Juventud Universitaria Feminista, dirigida per Elisa Soriano i María de Maeztu.

⁷⁵ UME o Uni3n de Mujeres de Espa^{ña}, va ser fundada el 1918 i tenia el patrocini de la Marquesa del Ter i de María Lejarreta, futura diputada socialista. Era una organitzaci3n propera al socialisme i oferia conferències en pro dels drets de la dona.

⁷⁶ Lyceum Club, va ser fundat per María de Maeztu a Madrid i els seus objectius eren científics i culturals, i a més va crear un espai de promoci3n dels drets de la dona.

⁷⁷ Acci3n Cat3lica de Mujeres, nascuda per aconseguir la presència política i pública de les dones catòliques. S'hi afegien moltes associacions catòliques teixides al voltant de l'església i amb el seu suport

L'Estat franquista havia decidit, amb el suport de l'Església Catòlica, quines havien de ser els referents de la dona en la societat espanyola i quina havia de ser la seva sociabilització. L'instrument necessari per arribar a l'objectiu era la Sección Femenina, un cop desmantellada de la seva autonomia política se la va complementar amb un ventall de lleis discriminatòries⁷⁸ vers el col·lectiu femení. El marc legal franquista va perseguir inferioritzar la dona, prohibir la coeducació, lleis laborals restrictives, afavorir la desigualtat entre sexes, reformar el Codi Civil en detriment de la llibertat femenina. En definitiva, la dona es convertia en un ésser totalment tutoritzat per una figura masculina, ja fos pare, germà o marit, invisibilitzada però al mateix temps instrumentalitzada per reproduir els esquemes ideològics del feixisme.

Dins aquest marc repressiu s'emboïllava la dona dins d'un discurs de culpabilitat, de pecat. Es rebutjava la dona soltera (excepte aquella que s'entregava a la religió, la beneficència, l'apostolat,...) al considerar-la egoista, transgressora, ja que les més elevades missions eren: esposa i mare. Hi havia una doble moral, la de l'home i l'adjudicada a la dona. A fi de controlar l'imaginari femení era bàsic el control formatiu i aquest s'exercia des de les escoles de la Sección Femenina i les activitats del Servicio Social. Tota mestra havia d'associar-se obligatòriament a aquesta formació. Per altra banda totes les joves havien d'inscriure's a les Joventuts de la mateixa secció i les batxillers havien d'estudiar obligatòriament la matèria *el hogar*, i des del 1940 tota dona havia de complir obligatòriament el Servei Social: *Entre 1937 i 1977 tres milions de dones d'entre 17 i 35 anys van fer el Servei Social, una mena de mili femenina que subministrava mà d'obra gratuïta a hospitals, menjadors i altres institucions sociosanitàries*⁷⁹.

El marc ideològic i de poder patriarcal es va potenciar durant el franquisme i es va utilitzar la mateixa dona per reafirmar-lo. Hi hagué un clar interès per recuperar plenament la figura de *l'àngel de la llar*. Però aquest imaginari burgès no es corresponia amb la vida de la dona popular que no podia quedar-se a la llar, ja que la seva necessitat econòmica l'obligava a buscar feina: servei domèstic, cosidora, planxadora, dida d'altres dones,... sovint treballava en règim gairebé d'esclavatge, no podia tenir cura dels seus fills ni de la seva formació, no tenia cap llibertat i depenia de la figura masculina. Es conseqüència va caldre l'actuació d'organitzacions amb funció doctrinal que actuessin directament sobre l'imaginari femení a

social i econòmic. Va reclamar l'accés de la dona a l'espai públic i la seva participació en política. Aquesta organització va ser protegida i utilitzada pel General Miguel Primo de Rivera i va oferir la possibilitat a les dones d'ocupar càrrecs municipals i a l'Assemblea Nacional.

⁷⁸ Codi Civil de 1889, Codi penal de 1870 i Codi de Comerç de 1885.

⁷⁹ http://elpais.com/diario/2009/05/cultura/1241906403_850215.html (visitat el 01-05-2015)

fi que no qüestionessin unes estructures de poder discriminatòries i es reproduís les desigualtats entre sexes.

Mentre des de la Sección Femenina es vehiculava un model de dona submisa, abnegada, deponent, esposa i mare, el model polític de les dirigents i de les afiliades a la Sección era tot un altre. Moltes d'elles eren solteres, vivien al marge del vincle matrimonial i podien controlar el seu temps i la seva llibertat, podien formar-se i tenir mobilitat en l'espai públic, podien viatjar, cobrar un sou i tot plegat sense que es qüestionés la seva feminitat. Fins i tot en l'exercici del poder podien mostrar una imatge de feminitat masculinitzada. La seva llibertat anava en detriment de la llibertat de les altres dones. Tot i el paper dirigent de les dones de la Sección Femenina i del seu servei a l'Estat, el règim franquista les menysvalorava i considerava que només els hi cedia el poder temporalment, perquè gestionessin el control femení. Aquestes dones van tenir un espai de gestió dins el franquisme i van aplicar la seva autoritat sobre la resta de les dones, reproduint els esquemes de poder masculins: jerarquia, autoritat, elitisme, desigualtat i classisme. Van usar com a base teòrica el discurs de Gregorio Marañón, d'Ortega i Gasset o Vallejo Nájera, que al mateix temps prenien les idees de Nietzsche, Freud i sobretot Simmel.

En aquests autors van trobar fonaments *científics*, similars a tots els feixismes, per elaborar una mistificació de la maternitat i l'obediència. Prenien com a base ideològica el discurs de José Antonio de Rivera a San Benito el 1935 i aspectes del feixisme alemany i italià: estètica militaritzada, enquadrament, disciplina i activisme polític dels comandaments, els quals van tenir influència tant en l'organització interna de la Sección Femenina (centres de formació) com la pública (Servei Social, Auxili d'Hivern, Seccions Juvenils, educació física, serveis de divulgació i campanyes sanitàries)⁸⁰. La seva doctrina feminitzadora, estil i control de gènere eren difosos des del NO-DO, ràdio o premsa.

Les dones que simpatitzaven amb el Movimiento (unió entre FET y las JONS i franquisme sota l'autoritat de Franco) van gaudir d'un més ampli accés a l'associacionisme, tot el contrari de les dones perdedores que no podien organitzar-se a causa de la política repressiva. Se les buidava ideològicament i es potenciava el seu endarreriment. Els pocs espais públics on les dones podien accedir eren l'església o l'assistència social durant els primers anys de la postguerra.

⁸⁰ MORALES VILLENA, Amelia; *Género, mujeres...*, Op. Cit. p.373

13- Pilar Primo de Rivera, el feminisme feixista i nacional-catòlic

Pilar Primo de Rivera va néixer el 1907 a Madrid dins d'una família acomodada i vinculada amb la política conservadora espanyola. Filla del militar i dictador Miguel Primo de Rivera i germana del fundador de la FE, José Antonio Primo de Rivera. Va ser una de les fundadores de la Sección Femenina (1934) de la que en va ser la Delegada Nacional i única líder. El 1937 va organitzar el Servei Social, una mena de servei social obligatori a semblança del que es realitzava a l'Alemanya nazi. Fou, així mateix, cancellera nacional de FET y de las JONS i membre de la Junta Política de la Sección Femenina. Un cop acabada la Guerra Civil va convertir-se en cancellera nacional del Movimiento i procuradora a Corts fins a la instauració de la democràcia. Va saber adaptar-se perfectament a l'obediència jeràrquica i es va mantenir al poder.

Pilar Primo de Rivera, igual que el seu germà i d'altres joves espanyoles de classe mitja-alta i d'entorns conservadors, es va sentir atreta pel feixisme italià de Mussolini, perquè l'entenia com un moviment *revolucionari* dins l'entorn reaccionari. Admirava el seu nacionalisme i el seu antibolxevisme. Entenia que protegia la dona en el que considerava que eren les seves funcions: esposa i mare; acceptava els principis de subordinació femenina com una necessitat amb l'objectiu de poder executar les funcions que li havien adjudicat a la dona dins l'esfera privada, segons el model burgès victorià. La proposta feixista, sense ser nova, es maquillava amb un discurs jove, atractiu i s'enfrontava al discurs feminista de les dones burgeses liberals o de les revolucionaries de l'esquerra. Les dones de la falange i del nacional-catolicisme van lluitar contra el programa feminista de la República i el van considerar antifemení i malèfic. Volien mantenir l'*status quo* patriarcal a partir de proclamar que el regne de la dona es situava a la llar i des d'ella defensaven, alhora, la religió i la fe. Seguien els postulats del feixisme femení nazi: *kinder, küche und kirche* (nens, llar i església). Moltes de les joves simpatitzants amb el feixisme⁸¹ es van sentir identificades amb la FE i el 1934 van crear la Sección Femenina. Una d'elles va ser Pilar Primo de Rivera.

Moltes de les que s'hi van sentir atretes procedien també d'Acción Católica o de l'AFAP (Asociación Femenina de Acción Popular)⁸². Es sentien amb la missió de regenerar la dona espanyola de la influència republicana.

⁸¹ Mercedes Fórmica (estudiant de dret), Justina Rodríguez de Viguri (filòsofa), Syra Monterola (estudiant de comerç), Carmen Warner (periodista) i Pilar Primo de Rivera (infermera).

⁸² Acción Popular va ser un dels partits polítics centrals de la dreta espanyola, nucli de la coalició de la CEDA liderada per Gil Robles.

Mort José Antonio, Pilar Primo de Rivera es va sentir amb l'obligació de continuar el programa del *gran ausente* i va postular que el destí de la dona espanyola la conduïa cap a un comportament de submissió, obediència i abnegació vers l'home i a la Pàtria, i els seus camins naturals havien de ser el matrimoni i la maternitat. La dona, des d'aquest compliment *salvaria la família cristiana* i conservaria i reproduiria els *valors centrals espanyols*. Mitificava el rol femení dins l'escenari privat i equiparava la dona a la figura d'Isabel la Catòlica o Santa Teresa de Jesús, distorsionant i donant-li a aquestes autores uns valors que no es corresponien amb el paper i l'obra desenvolupats en el seu temps. Mitificava el rol de la mestressa de casa estalviadora i prudent proposada segles enrere per Fray Luis de León a *La Perfecta Casada*. Mitificava el rol de mare. Tot plegat eren valors que el règim franquista necessitava per continuar fent funcionar la societat que havia quedat destruïda després d'una devastadora Guerra Civil. Pilar Primo de Rivera va saber aprofitar-se d'aquesta necessitat, ho mateix que el franquisme. Ella va poder desenvolupar un projecte iniciat pel seu germà o que ella es va fer propi. Havia conquerit dins l'entorn absolutament patriarcal i androcèntric, una parcel·la de poder, que fins i tot va haver de defensar davant d'altres dones com Mercedes Sanz Bachiller Izquierdo o Mercedes Fórmica.

Va convertir-se en una de les principals ideòlogues de la política feminitzadora del franquisme que tan servei va fer al règim des de la Sección Femenina i les entitats que en depenien o des d'Auxilio Social. Un cop acabar l'enfrontament bèl·lic va proposar tant ella com el Movimiento recuperar la població femenina per l'Estat, com cuidadores, com a progenitores, com a controladores de l'entorn familiar,... i va aplicar al sexe femení la mateixa política de gènere que aplicava l'Estat. La dona no podia emancipar-se ni econòmicament, ni socialment ni fisiològicament.

14- Conclusions:

Des dels anys setanta del segle XX la dona ha estat entesa com un subjecte històric, i com a tal s'ha hagut de visualitzar en la historiografia. Perquè fos possible han estat fonamentals els plantejaments exposats per Roger Chartier⁸³ que afirmen que les representacions culturals i les imatges d'alteritat de sexe atorguen significacions a les coses, als processos i a les persones, és a dir, la cultura, entesa com un conjunt de creences i models conceptuals de la societat, dóna forma a les pràctiques quotidianes, en el nostre cas a unes determinades relacions entre el subjecte femení i el masculí, a més també condiona unes determinades respostes o resistències portades a terme per la dona. No hi ha dues esferes separades, sinó que es succeeixen diferents interrelacions i l'estudi del subjecte masculí i femení ha de tenir present sempre aquest marc relacional perquè a partir d'ell es defineix en cada moment històric

En el cas de Catalunya les anàlisis historiogràfiques sobre l'evolució de la resposta d'emancipació femenina s'han centrat en el període històric que va des de finals del segle XIX i inicis XX. Si limitem el període cronològic es pot observar que fins la dècada dels quaranta es constata la fortalesa d'un discurs cultural que subliminava *l'àngel de la llar* i definia la dona per aspectes negatius que justificaven la seva discriminació en l'entorn públic i la posició de subalternitat, tanmateix es van desenvolupar respostes femenines alternatives, ja sigui qüestionant el discurs o adaptant-lo als temps moderns, ja fos des del discurs teòric liberal burgès com des d'un discurs obrerista més pràctic. També des de postulats ultrareaccionaris.

En aquest discurs de finals de segle XIX encara es continuava diferenciant el sexe femení dels masculí a partir de premisses biològiques, i en conseqüència des de la mateixa ciència es fonamentava la desigualtat i la ignorància de la categoria històrica del gènere en el procés històric. Consolidava el discurs de la domesticitat i maternitat. Durant les primeres dècades del segle XX aquest discurs començà a adaptar-se als temps moderns, sobretot després de la Primera Guerra Mundial, en què les circumstàncies econòmiques i comunicatives van facilitar l'accés de la dona a noves tasques. Es potencià el discurs de la *Nova dona*, professional, educada, que podia entrar a l'esfera pública, mentre fos soltera i no tingués responsabilitats familiars domèstiques. Es continuà subliminant la funció

⁸³ Historiador francès, especialitzat en la història del llibre i en les edicions literàries. L'acadèmic ha cercat les relacions entre l'escriptura i la cultura a la història. Va formar-se a l'escola dels *Annales*. S'ha treballat moltes qüestions com els aspectes *privat* i *públic*, interpretant Foucault.

maternal i de cuidadora, i no s'acceptà que escollís un projecte de vida alternatiu, lliure en l'elecció. Davant aquest discurs cultural la resposta social fou diversa, però a manera de síntesi es resumeix en dues grans línies d'actuació. Una primera conservadora (al voltant de la Lliga) que es caracteritzà per defensar un model social de *Dona nova*, complementària a l'home, sense emancipació com a subjecte i que donà suport a un projecte nacionalista català. Només tenia aspiracions socio-reformadores molt vinculades al reformisme de pinzellada caritativa de l'Església catòlica. Aquestes dones no tenien aspiracions polítiques sufragistes, que d'altra manera era un corrent intel·lectual femení que pràcticament no s'havia desenvolupat a Catalunya, tot i ser una de les regions més riques d'Espanya. Era un moviment centralitzat al voltant d'un espai ideològic conservador-liberal que continuava apel·lant a la permanència d'una separació d'esferes, però adaptat a unes noves circumstàncies econòmiques on el treball femení assalariat s'havia convertit en necessari en alguns sectors econòmics. El discurs reformista s'impregnava de connotacions morals i reforçava el treball de cura de la vida, a més reivindicava una nova funció de la dona, la de transmetre des de la llar els valors culturals i patrimonials de la nació catalana. Aquest reformisme mai va voler defensar la lliure elecció femenina, ni elaborar un discurs de gènere diferent.

Una segona resposta social de les dones catalanes va ser més de caràcter popular, activa dins l'àmbit de l'obrerisme. Aquesta línia d'actuació unia la lluita social (com a treballadora assalariada) i l'emancipació de la dona (com a subjecte subalternat, tant a l'esfera privada com la pública), fins el punt que van començar a crear organitzacions de dones independents amb cap estructura de poder masculina. Eren projectes desvinculats dels partits i sindicats, tot i que normalment giraven al voltant d'un socialisme utòpic o de l'anarquisme (*Mujeres Libres*). La tasca emancipadora d'aquesta via va ser elaborada i reclamada per un col·lectiu de dones que compartien el principi que s'havien d'organitzar per defensar els seus drets i lluitar per la igualtat tant social com laboral. Havien pres consciència de la seva subalternitat i alteritat i no les acceptaven. Moltes d'elles procedien de camps ideològics propers a les utopies i a l'obrerisme dels ateneus populars. Eren dones que des de la seva praxi havien entès que necessitaven lluitar per canviar els esquemes patriarcals que les infravaloraven, però que al mateix temps les utilitzaven. No va ser un moviment centralitzat, sinó que hi van haver múltiples respostes individuals i una organització propera a l'anarquisme de la CNT, *Mujeres Libres*, tanmateix no va ser acceptada ni per l'oficialitat ni hi van voler quedar subordinades, ja que reclamaven la

llibertat ideològica individual.

Va ser en el període de la Guerra Civil quan es va qüestionar més àmpliament les estructures patriarcal i d'alteritat des d'aquests sectors de dones progressistes. D'aquí que la resposta repressora posterior del franquisme vers les dones va ser molt intensa i es va produir un procés d'aculturació en uns valors ultraconservadors que van tornar a anul·lar oficialment el subjecte femení de l'esfera pública, van impedir la seva emancipació i van utilitzar-les com a mecanisme doctrinari. El procés fou dirigit de manera centralitzada des de *La Sección Femenina*.

Altres cops es nega que pugui desenvolupar la seva identitat de subjecte dona i la de treballadora assalariada, autònoma. Només podia formar-se com a mare, esposa i treballadora de l'àmbit domèstic. Es van potenciar uns rols de gènere que van instrumentalitzar la dona, i que van legitimar-se a partir d'un cos legislatiu de discriminació legal i de subordinació social. La dona va tornar a ser reclosa a la llar, invisibilitzada, culpabilitzada i instrumentalitzada a partir d'un discurs nacional catòlic que l'anul·lava com a subjecte històric, i només era acceptada a partir d'esquemes de la moral catòlica que legitimaven un gènere femení que només li era possible realitzar-se des de l'entrega als altres i en la cura de la llar. En circumstàncies econòmiques adverses se li adjudicava la funció de fer factible la reproducció del treballador i de la família, solament podrà sortir de la llar quan el model econòmic necessitava de la seva força laboral. El camí cap a l'emancipació havia de reiniciar-se.

Pel que fa a les conclusions personals, puc assegurar que després d'haver-me endinsat en la temàtica del *feminisme*, tot i que sóc conscient que des d'una perspectiva d'investigació historiogràfica ha estat només un apropament, donat que, tal i com he esmentat a la introducció del treball aquesta investigació resulta molt complexa, i només n'he rascat la superfície, puc afirmar que m'ha despertat un gran interès. Sobretot les respostes que les dones han sabut crear per tal de afirmar la seva existència com a subjectes independents en una societat profundament patriarcal, en aquest cas a Espanya i Catalunya. Les dones han lluitat per visibilitzar-se i actuar des d'elles mateixes, és a dir, com a dones, independentment de les formes de fer i ser masculines, però he descobert que també han hagut de fer front a contradiccions i lluites entre les mateixes dones, a fi de configurar la seva pròpia presència dins del llur moviment. Per altra part m'ha fet descobrir que l'estudi de gènere i sexe pot molt ben ser un camí d'anàlisi en la història social, és a dir, per entendre determinats comportaments entre els subjectes d'una societat i evidentment

entre ells cal posar atenció en les respostes femenines, les masculines i les seves interrelacions. Finalment, m'ha servit per donar-me compte que la informació de la qual disposem sobre les respostes femenines en l'època de la II^a República és molt més àmplia i completa que no aquella de l'època franquista.

En definitiva, vaig iniciar aquest treball amb molta incertesa i poca coneixença sobre el tema del *feminisme* a Catalunya i els moviments sorgits d'aquest, i puc afirmar que l'he acabat coneixent una mica més, descobrint les figura de la dona, una criatura humana que al llarg de la història ha restat sotmesa al patriarcat, però sovint buscant camins de fugida d'aquesta autoritat patriarcal. I si fixo la vista en l'actualitat podria dir que si bé la dona actualment gaudeix de moltes més oportunitats que en un passat proper, aquests no han estat aconseguits sense una lluita prèvia, i que malgrat aquest avenç encara queda camí per fer, la societat sempre està en moviment i les mentalitats també.

M'ha ajudat a veure que jo com a home estic ara fora del patriarcat, ja no formo part d'aquella generació d'homes que mantenien i gaudien d'una imaginada posició superior a la de la dona, ans al contrari, duent aquesta mirada al passat i portant-la al present m'adono que formo part d'aquesta nova generació cada vegada més igual a la dona, si bé com a individus ja ho som, però encara no del tot dins de la societat.

15- Bibliografia

- AGUADO, Ana; "Identidades de género y culturas políticas en la Segunda República", Alicante, Edit. Universidad de Alicante, a *Pasado y Memoria*, nº 7, (2008).
- ÁLVAREZ-URÍA, Fernando; *Mujeres y política. Las políticas de las mujeres en la España de la Segunda República y la Guerra Civil*, Barcelona, Papers, 98/4, Ed. UAB, (2013)
- AMELANG, J. i NASH, M.; *Historia y Género: las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*, Edicions Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1990
- BALCELLS, A; *Trabajo industrial y organización obrera en la Cataluña contemporánea (1900 – 36)*, Barcelona, edit. Laia, 1974
- BOCK, Gisela; "La historia de las mujeres y la Historia del género: aspectos de un debate internacional", a *Història Social*, nº 9, (hivern 1991), p.59
- BORDERIAS, Cristina, CARRASCO, Cristina, TORNS, Teresa; *El trabajo de cuidados: antecedentes históricos y debates actuales*, Madrid, edit. Los Libros de la Catarata, 2011
- CAMPOAMOR, Clara; *El voto femenino y yo. Mi pecado mortal*, Madrid, edit. Horas y Horas, 2006
- DDAA; *Pedagogia, política i transformació social (1900 – 1917)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2008
- DUCH i PLANA, M., coord; *El gènere de la polis: la trajectòria de les dones en el catalanisme polític*, Tarragona, Arola Editors = Atenea, URV, 2013
- GABRIEL, Pere; *Escrit polítics de Federica Montseny*, Barcelona, Centre d'Estudis d'Història Contemporània, 1979
- GALLEGO MÉNDEZ, Mª Teresa; *Mujer, Falange y Franquismo*, Madrid, edit. Taurus, 1983
- GARRIDO, E., FOLGUERA, P., ORTEGA, M. i SEGURA, G.; *Historia de las mujeres en España*, Madrid, Edit. Síntesis = Letras Universitarias, 1977
- GAYA, J.; "Què li farem a la nena?", a *Catalunya Social*, (13 de juny de 1936)
- MARÍN, Dolores; *Anarquistas, un siglo de movimiento libertario en España*, Barcelona, Edit. Ariel, 2010

- MONSERDÀ, Dolors; *Estudi feminista, orientacions per a la dona catalana*, Barcelona, Edit. Lluís Gili, 1909
- MONTSENY, Federica; *La mujer, problema del hombre*, Barcelona, Ediciones de la Revista Blanca, 1932
- MORANT, Isabel; “La mujer en la historia”, a *Debats*, nº 7, (1984), p.58
- NASH, Mary; *Dos intelectuales anarquistas frente al problema de la mujer: Federica Montseny y Lucía Sánchez Saornil*, Barcelona, CONVIVIUM, UB, nº 44, (1975)
- NASH, Mary; “La dona moderna del segle XX: la nova dona a Catalunya”, Barcelona, a *L’Avenç*, nº 112, (febrer de 1988)
- NASH, Mary; *Més enllà del silenci. Les dones de la història de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1988
- NASH, Mary; *Mujer, Familia y Trabajo en España (1875-1936)*, Barcelona, edit. Anthropos = Història, Ideas y Texto, 1983
- NASH, Mary; *Rojas. Las mujeres republicanas en la guerra civil española*, Madrid, edit. Taurus, 2000
- NASH, Mary; *Treballadores: Un segle de treball femení a Catalunya (1900 – 2000)*, Barcelona, Departament de treball de la Generalitat de Catalunya, 2010
- PRADAS i BAENA, Mª Aurèlia; *Teresa Claramunt, la Virgen Roja barcelonesa*, Sabadell, S.L. Virus Editorial – La Llevar, 2006
- RUIZ, Laura; *Free Women (Mujeres Libres), Voices and Memories for a libertarian future*, Rotterdam, Sense Publishers, 2011
- SEGURA, Cristina; *Historia de las mujeres en España*, Madrid, edit. Síntesis = Letras Universitarias, 1997
- TAVERA, Susana; “La Memòria de las vencidas”, a *Ayer*, nº 60, (2005)
- THOMPSON, E.P.; *Tradición, revuelta y conciencia de clase. Estudios sobre la crisis de la sociedad preindustrial*, Barcelona, Edit. Crítica, 1979

16- Webgrafia

- <http://dialnet.unirioja.es/revistas>
- http://elpais.com/diario/2009/05/cultura/1241906403_850215.html
- <http://gredos.usal.es/jspui/bitstream/10366/24675/3/THVII~N78~P20-32.pdf>
- <http://papers.uab.cat/article/view/v98-n4-alvarez-uria>
- https://www.fuhem.es/media/cdv/file/biblioteca/Economia_critica/El_trabajo_de_cuidados_Carrasco_C.Borderias_T.Torns.pdf
- <http://www.inau.gub.uy/biblioteca/sexualidad/UNIDAD%20II/scott.pdf>
- http://www.museoreinasofia.es/sites/default/files/revista/pdf/des_c07.pdf
- www.ub.edu/duoda/bvid
- www.lindin.cat/imatges/carles_lindin_dolors_monserda.pdf